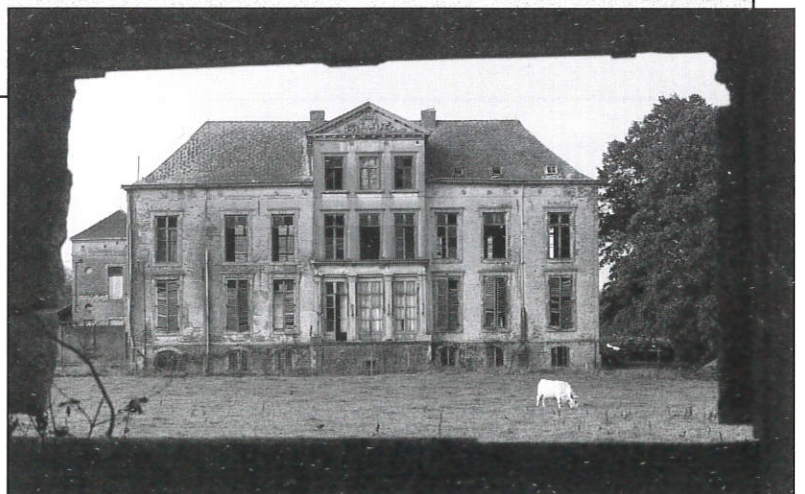
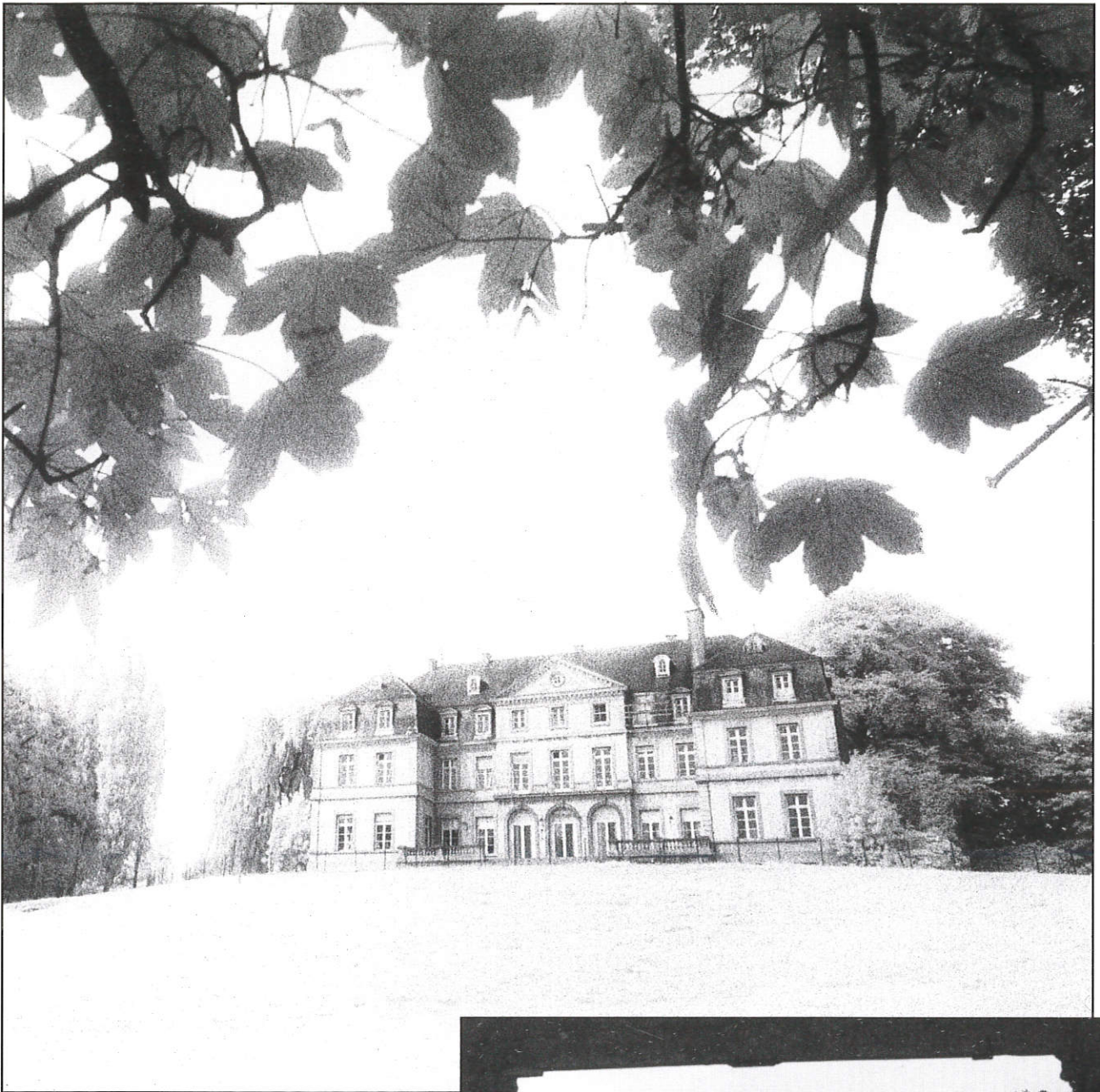

Ons Heem

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT - JG. 51 - Nr. 4 *1997

ISSN= 1370-6489

Afgiftekantoor: Gooik

Ons Heem is een uitgave van het Verbond voor
Heemkunde Kerkstraat 17 te 2970 's-Gravenwezel

Redactie:

Hoofdredacteur: Harry van Royen

Eindredactie: Henri Vannoppen

Redactiesecretaris: Marit Gypen

Leden:

Luc Stockman

Julien De Vuyst

Luc Van Eeckhoudt

Dominique Vanpée

Luc Van de Sijpe

Maurits Wynants

Patrick De Greef

Marijke Wienen

Olivier Van Rode

Verantwoordelijke uitgever:

Guy Ballet

Woestijnstraat 9

1755 Gooik

Drukkerij:

Ivo Depreter

Edingsesteenweg 224

1755 Leerbeek

Bij de voorpagina:

Hoofdfoto: Kasteel van Dilbeek

Foto: Guy Ballet

Tekening: Kasteel van Heetvelde (Oetingen-Gooik)

Tekening: Johan Jacobs

Inzefoto: Kasteel van Eizeringen-Lennik

Foto: Guy Ballet

Het eventueel stopzetten van een abonnement
dient drie maanden voor het einde van elk
kalenderjaar schriftelijk meegedeeld te worden.

Abonnementsvoorwaarden (vanaf 01.09.1997)

Persoonlijk ab.: 660 BEF

Aangesloten verenigingen: 660 BEF

Bibliotheken & instellingen: 860 BEF

Steunend pers. ab.: 800 BEF

Beschermend pers. ab.: 1.000 BEF

op rekeningnummer: 068-2218590-33

Giften enkel op: 068-2218589-32

Het kasteel in ons dorp

Driemaandelijks heemkundig tijdschrift voor Vlaanderen

Redactie: Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel

Jaargang 51, nr. 4

ISSN = 1370-6489

Wintermaand/december 1997

INHOUD

H. VANNOPPEN, Ter inleiding: Het kasteel in ons dorp, een schitterend studieterrein	197-198
H. VANNOPPEN, Een nieuwe heemkundige kijk op het kasteel in Vlaanderen	199-210
F. DOPERE, Middeleeuwse burchten in Oost-Brabant	211-218
B. MINNEN, Het kastelenlandschap in het hertogdom Aarschot op het einde van de 16de eeuw	219-222
L. STOCKMAN, Het kasteel van Poeke	223-230
J. MERTENS, Het gebouwenbestand van de Duitse Orde in Vlaanderen	231-239
J. HALFLANTS, Kastelen en parken in Oost-Brabant. Evolutie van de 16de tot de 19de eeuw	240-249
R. MULLER, Een verwaarloosd en vergeten monument: Het Hotel d'Hanins de Moerkerke	250-259
H. VAN ROYEN, De herbestemmingsproblematiek van kastelen en landhuizen	260-263

Ter inleiding: Het kasteel in ons dorp, een uitgebreid studieterrein

(1) L.-F. Genicot, *Burchten en hoevekastelen en Kastelen en buitenplaatsen*, Het groot kastelenboek van België 1-2 (Brussel, 1976-1977).

(2) G. Berings, *Tervuren in de Middeleeuwen. Aspecten van de Brabantse geschiedenis* (Tervuren, 1984) p. 74-88 (de bouwgeschiedenis van het hertogelijk kasteel); J. De Meulemeester en M. Dewilde, "De opgravingen van 1982 in het hertogelijk kasteel van Tervuren", *De Horen*, 9 (1982) p. 234.

(3) F. Doperé, "Meldert (Brabant). De gotische donjon van de heren van Meldert. Architecturaal onderzoek", *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven en Omgeving*, 21 (1981) p. 243-262; W. Caes, J. Cools, A. Eryvynck, B. Minnen en J. Vandesande, *Ter Hofstad doorgrond. Een Brabantse hoeve met walgracht in Haacht (1200-heden)* (Haacht, 1990).

(4) Enkele voorbeelden hiervan zijn: C. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant en Supplément aux Trophées ...*, 4 delen (Den Haag, 1724-1726); Ph. de Cantillon, *Délices du Brabant et de ses campagnes*, 4 delen (Amsterdam, 1757); J.B. Gramaye, *Antiquitates illustrissimae ducatus Brabantiae* (Brussel, 1610); J. Le Roy, *Castella et praetoria nobilium Brabantiae* (Antwerpen, 1697); A. Sanderus, *Domus Regiae Belgicae* (Brussel, 1659); A. Sanderus, *Verheerlijkt Vlaandre* (Leiden, 1735) en P.L. de Saumery, *Les délices du Pays de Liège et du Comté de Namur*, 5 delen (Luik, 1738-1744).

(5) R. Berger e.a., *Bezittingen der Croÿ's in Brabant, Vlaanderen, Artesië en het Naamse*, Albums de Croÿ. Vlaanderen in de Albums de Croÿ 1 (Brussel, 1985).

Kastelen zijn typisch voor de dorpen in Vlaanderen van de Middeleeuwen tot nu. Het is dan ook normaal dat de kastelen als thema aan bod kwamen op heel wat gouddagen (in Vlaams-Brabant sedert 1997 de provinciale ontmoetingsdagen): in Zemst in 1991, in 1995 te Horst-Sint-Pieters-Rode en in 1997 te Perk, toen meer dan 280 deelnemers - een hoogtepunt voor de heemkunde in Vlaanderen - deze studiedag bijwoonden. In deze context past het dan ook om een speciaal nummer rond kastelen (meer bepaald de gebouwen) onder de titel "Het kasteel in ons dorp" uit te geven. De bewoners, voornamelijk edellieden, en de adel als groep zullen in 1998 in een speciaal themanummer behandeld worden.

Voor kastelen en voor de hulpwetenschap castellologie of kastelenkunde bestaat heel wat belangstelling. Gespecialiseerde tijdschriften als *Monumenten en Landschappen* en *De Woonstede door de eeuwen heen* vallen hierbij op. Het kasteeljaar (1971) heeft een belangrijke rol gespeeld in de bewustwording rond het behoud en de restauratie van kastelen. Het ook in het Nederlands vertaalde boek van de Waalse historicus professor L. Genicot (verbonden aan de U.C.L.) werd een standaardwerk voor de studie van kastelen in België (1).

De laatste jaren hebben verschillende archeologische opgravingen bijgedragen tot een betere kennis van middeleeuwse burchten en donjons. Zowel grotere, bijvoorbeeld het hertogelijk kasteel van Tervuren (2), als kleinere gebouwen, bijvoorbeeld de donjon van Meldert en deze van Haacht (3), kwamen hierbij aan bod.

Een belangrijke bron voor de geschiedenis van de kastelen zijn zeker de traditionele kastelenboeken van Sanderus, de Cantillon, Butkens, Gramaye, de Sauméry en Le Roy uit de 17de en 18de eeuw (4), evenals de recent uitgegeven Albums de Croÿ uit de 16de eeuw (5). Ze geven een mooi beeld van de evolutie van onze kastelen in de Moderne Tijden.

Het kasteel kan uit verschillende oogpunten benaderd worden. In de Middeleeuwen speelde het militaire aspect een belangrijke rol. De oorspronkelijk houten torens werden snel vervangen door stenen donjons. Deze donjons waren in onzekere en onveilige tijden vluchthuizen voor het gehele dorp. De grachten en de omwalling, de ophaalbrug, de schietgaten, de kleine vensters, de weergang en de werpgaten getuigen van het militair-defensieve karakter. In Vlaanderen werd heel wat onderzoek verricht in verband met deze donjons, die we terugvinden van de 11de tot het begin van de 16de eeuw. De militaire waarde van de donjons was in de Moderne Tijden reeds verdwenen (6).

Men kan het kasteel ook benaderen als een element van wooncultuur en als een statussymbool. De middeleeuwse woontoren of donjon was nog zeer bescheiden met zijn verschillende niveaus: 1) de kelder, 2) de ontvangstkamer-keuken, 3) het residentiële niveau, 4) het slaapniveau en 5) de zolder of het verdedigbaar platform. In de Moderne en Hedendaagse Tijden onderging het kasteel de invloed van de verschillende kunststijlen: de renaissance, de rococo, het classi-

cisme en in de 19de eeuw de neostijlen, zowel neorenaissance als neogotiek. De invloed van het buitenland, vooral van Frankrijk, was zeer groot. Heel wat kasteeltuinen zijn nabootsingen van deze van het paleis van Versailles. In de plattelandskastelen van de 18de eeuw waren theaters belangrijk, bijvoorbeeld bij de prins van Arenberg te Heverlee. Deze plaatsen, evenals het personeel, zijn elementen van de *leisure class*. Deze term werd door de Amerikaanse socioloog Thornstein Veblen ingevoerd voor de vrijetijdsklasse, die de adel in de 18de eeuw was, en duidt op een nieuwe benaderingswijze van vooral de 18de-eeuwse adel en zijn kastelen. Die eeuw was voor de adel de *siècle des plaisirs*. De theaters die in de kastelen gebouwd werden, de balzalen, de eetzaal en het uitgebreide personeel dat meestal alleen een paradefunctie had, zijn hier typische voorbeelden van (7). De uitgebreide maaltijden met dure producten zoals ansjovis, champagne en vlees van de beste kwaliteit, behoren tevens tot deze *siècle des plaisirs*. Ook sorbets waren belangrijk in de keuken van het kasteel. Daarvoor waren de ijskelders noodzakelijk. Hierrond is de laatste jaren eveneens heel wat onderzoek gebeurd (8).

Tenslotte mag het economische aspect van het kasteel niet over het hoofd gezien worden. De bevoorrechte standen in het *Ancien Régime*, o.a. de adel, steunden hun macht op de grond, op de primaire sector, dus op de landbouw. De drie-eenheid "kasteel-kasteelhoeve-kerk" was kenmerkend voor de meeste middeleeuwse dorpen en zelfs nog later. Oorspronkelijk was er de hoofdburcht of de woning van de heer en de voorburg met de hoeve, het economisch hart van de heerlijkheid. Later werd deze kasteelhoeve soms verlegd op verdere afstand, zoals het Biesthof te Everberg recht voor de Prinsendreef. Het kasteel van Perk had naast de kasteelhoeve, het "Hof te Veaux", ook het Hof ten As te Melsbroek. Thesissen van landbouwingenieurs, dikwijls leden van adellijke families of zonen van rentmeesters, kunnen ons heel wat leren over de economische bedrijvigheid op de kasteelhoeve (9).

Naast de verblijven van de adellijke families op het platteland, de kastelen, waren er ook de verblijven in de stad: paleizen voor de hoge adel, bijvoorbeeld het Egmontpaleis voor de prins van Arenberg te Brussel, en *hôtels* voor de meeste adellijke families. In de winter was een *hôtel* beter te verwarmen dan een kasteel en tevens veel comfortabeler om er te leven. Ook deze verblijven moeten onderzocht worden.

Dit themanummer heeft als voornaamste doel de studie van de kastelen met zijn grote en kleine gebouwen te bevorderen in elk dorp, in elke heemkring in Vlaanderen. Tegelijkertijd is het een oproep voor monumentenzorg: kastelen, kasteelhoeves, boswachterswoningen met bijzondere allures en ijskelders mogen niet verloren gaan. Daar ligt ook een zware taak voor onze heemkringen.

Dr. Henri Vannoppen
coördinator "Het kasteel in ons dorp"

(6) F. Doperé en W. Ubregts, *De donjon in Vlaanderen: architectuur en wooncultuur*, Acta Archaeologica Lovaniensia. Monographiae 3 (Brussel, 1991).

(7) Th. Veblen, *The theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institutions* (Londen, 1949); M. Van Den Berg, "De adel in de 18de eeuw: een "leisure class"?", in: J. Verbesselt e.a., *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel, 1985) p. 143-183.

(8) H. Vannoppen, *Het kasteel van Westerlo en de prins van Merode* (Westerlo, 1989) p. 62; A.W. Reinink en J.G. Vermeulen, *Ijskelders, koeltechnieken van weleer* (Nieuwkoop, 1981) en J. Cresens, "Ijskelders en sorbets", *Curtenberg* (1991) nrs. 1-2, p. 63-67.

(9) V. Van Roey, *Monographie de la ferme Biesthof à Everberg* (Diss., Leuven, 1909). Deze thesis werd ingediend door de zoon van de rentmeester van het kasteel de Merode en handelde over de kasteelhoeve. Vital Van Roey behaalde hiermee de titel van landbouwingenieur aan de Leuvense universiteit in 1909. Hij werd later rentmeester van het kasteel de Merode te Everberg. Een ander voorbeeld is Comte Adrien de Ribaucourt, *Rappel d'économie rurale. Monographie de la Ferme dite "In den Hof ten Has"* (Diss., Leuven, 1903). Dit was de thesis van graaf Adrien de Ribaucourt voor de titel van landbouwingenieur aan de Leuvense universiteit. Het Hof ten As te Melsbroek was één van de kasteelhoeven van de familie de Ribaucourt.

Een nieuwe heemkundige kijk op het kasteel in Vlaanderen

In het verlengde van onze inleiding zullen we bij de behandeling van het kasteel in Vlaanderen de volgende thema's onderzoeken:

1. Het kasteelgebouw
2. De bijgebouwen
3. Het personeel
4. De economie

Eerst geven we een vragenlijst die voor geheel Vlaanderen voor verder onderzoek kan gebruikt worden. Daarna geven we onze bevindingen per thema.

1. Het kasteelgebouw

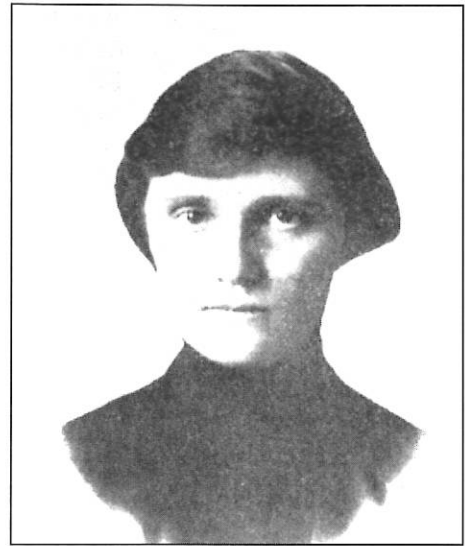
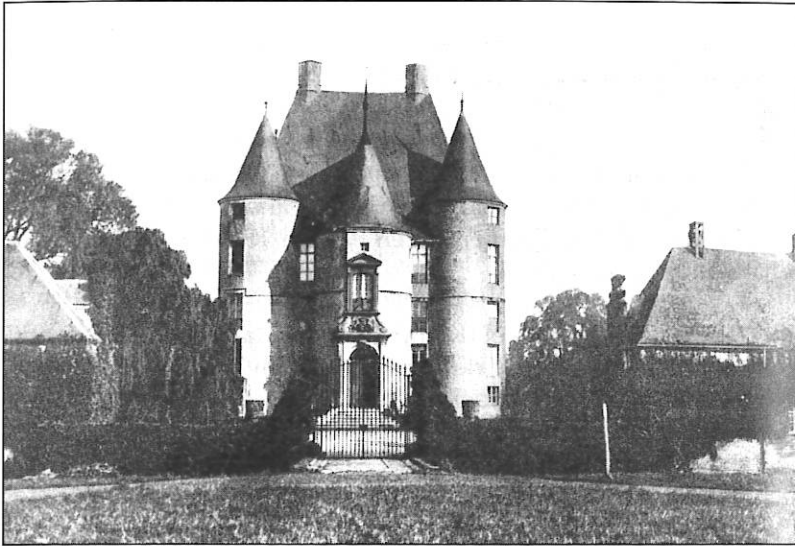
1.1. De onderzoeksvragen

1. Had de kasteelheer zijn domicilie in de stad of op het platteland? Vroeger en nu?
2. In welke stijl werd het kasteel gebouwd? Hadden er neoverbouwingen plaats?
3. Hoe onderging het kasteel de oorlogen?
4. Wie beheerde de domeinen (rentmeester, "regisseur")? Waar woonde hij?
5. Had het kasteel een eigen kapel waar de mis gecelebreerd werd? Was hier een vaste geestelijke?
6. Is de gracht rond het kasteel gedicht? Bestaan er nog vijvers rond het kasteel?
7. Had de familie een *hôtel* in de stad?
8. Wanneer verbleef de adel op het platteland en wanneer in de stad? Verklaar? Verhuisde het personeel mee? Bezat de heer verschillende kastelen/*hôtels*?
9. Hoe poogde men het probleem van de successierechten op te lossen na 1945 (N.V.'s, schenkingen onder levenden) bij de adellijke families?

1.2. Resultaat

De adellijke families hadden meestal een kasteel op het platteland en een *hôtel* in de stad. De prinsen de Merode bezaten het kasteel van Everberg en een herenhuis in de Louisalaan te Brussel.

Sommige edelen bewonen nog middeleeuwse burchten of zijn er eigenaar van. In de Middeleeuwen was de burcht een woonplaats, een centrum van macht en een oord van veiligheid. Men moet het bekijken in het licht van de feodale verhoudingen. Onderaan had men de ridders. De heer die de burcht bewoonde, was het hoofd van de heerlijkheid en had een publiekrechtelijke functie. Tegelijk was hij de grondbezitter die ambtenaren aanstelde, de ridder te paard met een zware bewapening. De heer was leenheer of leenman. Vervolgens kwamen dan de baanderheren of wat men in het Engels *baronets* noemt en dan de baronnen of "beren". De graven konden gouwgraven en markgraven zijn. De

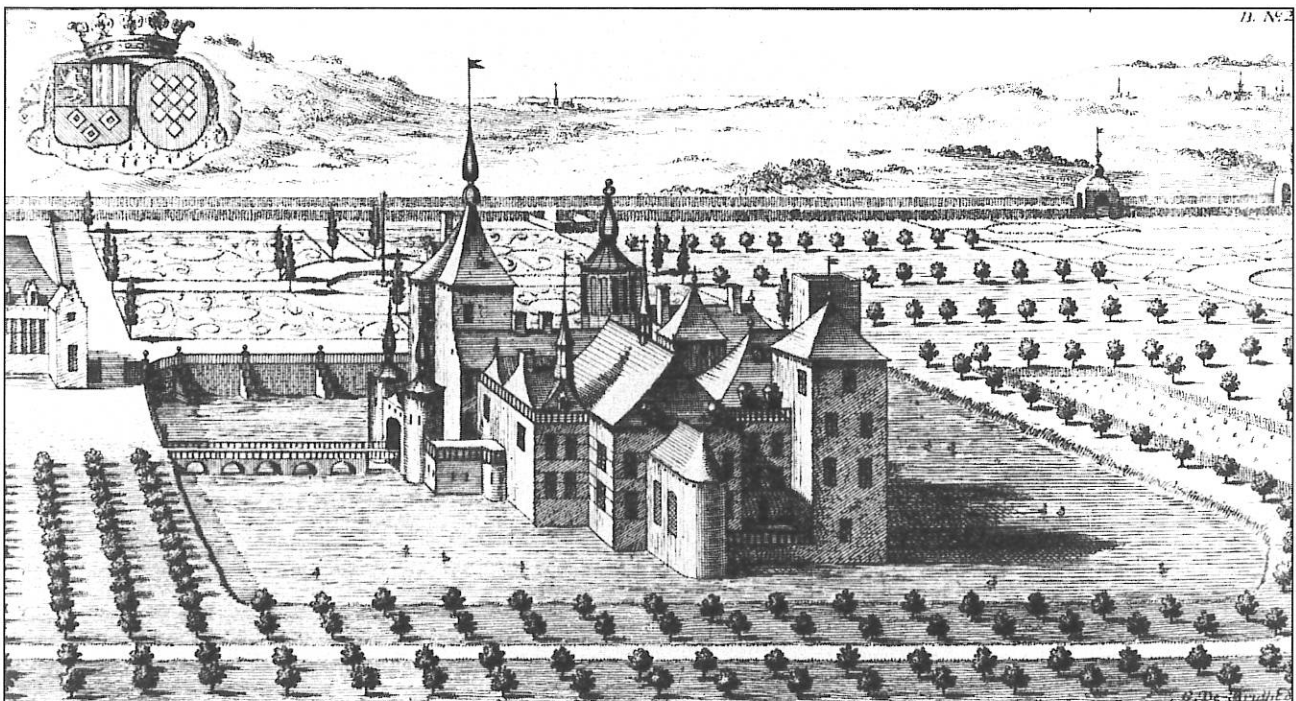

1. Het kasteel ter Ham, een waterburcht, waar de Oostenrijkse keizerin Zita woonde voor de Tweede Wereldoorlog (Collectie J. Lauwers, Perk).

2. Keizerin Zita (Collectie J. Lauwers, Perk).

gouwgraven waren grondeigenaars die meestal afstamden van de Karolingers, denk bijvoorbeeld aan de graven van Leuven. De markgraven of de latere markiezen moesten de marken of de graafschappen op de grenzen van het rijk verdedigen. Boven de graven stonden de hertogen.

Bij die adel pasten kastelen. Een voorbeeld van een waterburcht is het kasteel van Beersel in Vlaams-Brabant. Ook in onze tijd blijven burchten en donjons verbonden met adellijke families. De graven de Liedekerke zijn eigenaar van de burcht van Vèves. In het kasteel van Leefdaal, eigendom van graaf François de Liedekerke gehuwd met gravin Nicole de Briey, vinden we nog een donjonement terug.

3. Het Prinsenkasteel van Grimbergen (Collectie Merodiamum, Everberg).

Met de evolutie van de militaire bewapening en van de kunststijlen wijzigden de kastelen. Het kasteel van Wilder onder Kampenhout werd in 1629 gebouwd. De garage met bogen is het enige overblijfsel van het nieuwe 17de-eeuwse renaissancekasteel.

In de 18de eeuw kregen we kastelen in classicistische stijl. Everberg en Neerijse zijn daar voorbeelden van. Men sloot aan bij de Lodewijkstijlen. Heel wat kastelen hadden zijpaviljoenen, o.a. Everberg. Een typisch 18de-eeuws kasteel in Midden-Brabant is dat van Sterrebeek.

In 1823 werd het nieuwe Wilderkasteel (Kampenhout) in laatclassicistische stijl gebouwd in opdracht van baron Charles vander Linden d'Hoogvorst. Toen werden ook de ijskelder en het poortwachtershuis opgericht. In 1912 werd het kasteel van 1823 verfraaid met een dak *à la Mansart* (1).

Kastelen hebben vrij veel te lijden gehad onder de oorlogen. De meeste kastelen in de streek van Zemst en Epepegem brandden af bij de Duitse inval in 1914. Ook te Kortenberg werd toen het kasteel van baron Houtart langs de Leuvensesteenweg afgebrand.

Tijdens het *Ancien Régime* was de rentmeester van het kasteel dikwijls ook de baljuw. In Perk stond het baljuwhuis op de Tervuursesteenweg (huisnummer 4) tussen de school en de Sint-Jannekensstraat. De rentmeester verving de graaf wanneer deze in Brussel resideerde. Rechts van het kasteel was er ook een woning voorzien voor de rentmeester. Jan Mommens was de laatste rentmeester (1960-1970) van de graven de Ribaucourt te Perk. Hij was de broer van de pachter van het Hof ten As te Melsbroek (2). In Everberg verbleef de rentmeester in een deel van het rechterzijpaviljoen.

Sommige kastelen hadden een eigen kapel. Bij het kasteel van de graven de Ribaucourt te Perk werd een erker of een uitstekende kapel gebouwd om de mis te lezen. De toren stond buiten het kasteel om geen plaats te verliezen, want de kamer boven de kapel mocht niet bewoond worden. De mis werd alleen met de grote feestdagen op het kasteel gelezen. Perk kreeg onder kardinaal Goossens een onderpastoor met de speciale vermelding dat hij de mis moest lezen in het kasteel van de graaf. Soms verbleef er ook een geestelijke op het kasteel. Zo was

(1) J. Lauwers, *Geschiedenis van Berg, Buken, Kampenhout en Nederokkerzeel* (Heule, 1992) p. 373-377.

(2) Interview graaf Daniël de Ribaucourt (Perk, 1996).

4. Het 18de-eeuwse kasteel van de prinsen de Merode te Everberg (Collectie Verbond voor Heemkunde Vlaams-Brabant).

er een priester uit Ribaucourt die o.a. het familie-archief klasseerde. In het kasteel van de familie de Merode te Everberg was er een kapel in het kasteel zelf. Op het einde van de Eerste Wereldoorlog of kort nadien kwam daar de eetkamer. Daarom werd onmiddellijk daarna een nieuwe kapel in het linkerpaviljoen gebouwd. In de kapel werd door een aalmoezenier de mis gelezen voor graaf en gravin, later prins en prinses Jean de Merode en nadien ook voor hun schoondochter prinses Amaury de Merode. Deze kapel had zwaar te lijden onder de Duitse bezetting en werd na de Tweede Wereldoorlog niet meer gebruikt. De priester die op het kasteel de mis las, woonde in het "Maison Scoefs" in de Wolvenstraat te Everberg (later een tijd de post van Everberg) (3).

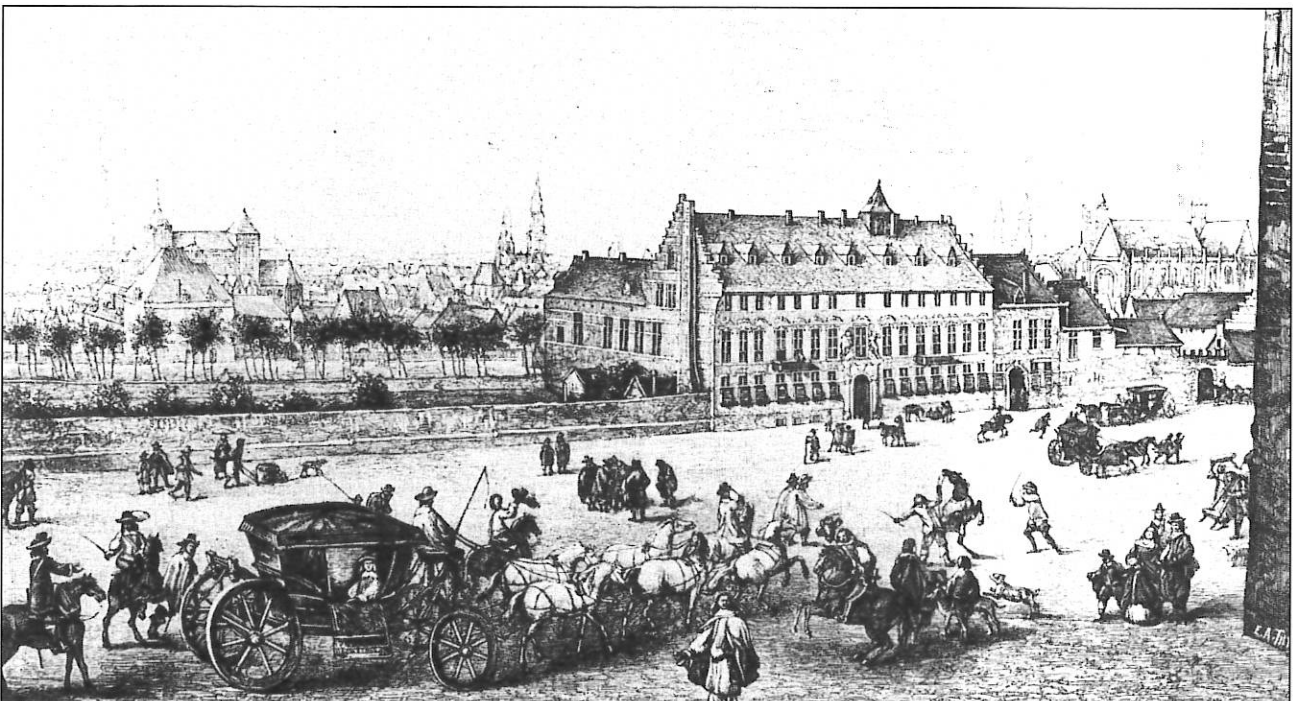
De grachten van het kasteel van Everberg werden in 1850 gedempt door graaf Amaury de Merode. Dit was in de crisisperiode van 1848-1850 werk voor de plaatselijke werklozen van Everberg. De meeste kastelen zijn ook goed voorzien van vijvers, zoals bijvoorbeeld te Everberg en te Perk.

De adellijke families verdeelden hun verblijf over de *hôtels* in de stad en de kastelen op het platteland. M. Coppens beschreef het verblijf van de adellijke familie in haar *hôtel* te Brussel in de 19de eeuw, rekening houdende met de seizoenen, als volgt: *Het winterseizoen speelt zich altijd af te Brussel. Na de zomer met zijn grote diners en feesten in openlucht en na de jachtpartijen van de herfst, betrokken de kasteelheren terug hun herenhuisen in de deftigste wijken van de hoofdstad. Het winterseizoen begint met een eerste bal - altijd een hofbal - op de eerste woensdag na nieuwjaar. Het Hof geeft vier bals, de Graaf van Vlaanderen drie en een twaalftal vooraanstaande families organiseren er twee* (4). De adellijke families vertrokken dikwijls rond oktober-november naar de stad, waar ze verbleven tot april. Tijdens de winterperiode stelde vooral de verwarming in de kastelen heel wat problemen. De prinsen van Arenberg bezaten verschillende verblijven: Wenen, Parijs, Brussel en de kastelen van Heverlee en Edingen. De graven Christyn de Ribaucourt hadden drie kastelen: Perk, Laarne en Ribaucourt. In de winterperiode verbleef men in het "Hôtel de Ribaucourt" te Brussel (nu het Sabenagebouw), hun herenhuis in de stad (5). De prinsen de Croÿ, waartoe prinses Amaury de Merode van Everberg behoorde, bewoonden van september tot maart het kasteel van Roelux in Henegouwen. Ze kwamen gewoonlijk naar

(3) Interview prinses Amaury de Merode (Everberg, 1997).

(4) M. Coppens, *Mode in België in de 19de eeuw* (Brussel, 1996) p. 8-9.

(5) Interview graaf Daniël de Ribaucourt (Perk, 1996).

5. Het "Hôtel de Merode" in de Wolstraat te Brussel ontstond uit het "Hôtel de Bournonville" (Collectie Merodianaum, Everberg).

het kasteel voor de jacht. Van april tot juni verbleven ze in Parijs in een huis dat gehuurd werd. Vervolgens kwamen ze weer enkele weken naar het kasteel van Roeulx en daarna trokken ze tot einde augustus naar het kasteel van Dreé in het departement Saône-et-Loire in Frankrijk. Wanneer ze naar Brussel gingen, verbleven ze voor 1914 in het "Hôtel d'Arenberg" (nu het Egmontpaleis), waar de grootmoeder en de oom langs moederszijde van prinses Marie-Claire de Croÿ verblijf hielden. Na de Eerste Wereldoorlog had de familie de Croÿ een *pied à terre* in de Wolstraat te Brussel, in een huis gebouwd in 1903 (6). De prinsen de Merode verbleven in Brussel vanaf 15 januari tot Pasen. Op 1 januari werd de Everbergse fanfare op het kasteel te Everberg ontvangen en de familie was dan nog ter plaatse. Van januari tot april hadden de diners plaats in de Brusselse *hôtels*: "Hôtel de Merode", "Hôtel d'Arenberg" en "Hôtel de Lannoy". Het was ook de tijd van de bals in het "Concert Noble" en in de verschillende *hôtels*. Na Pasen keerde men terug naar Everberg. Tot de modernisering behoorde ook de telefoon, niet alleen in de stad, maar ook in het kasteel op het platteland. Het kasteel van Perk had een telefoon omdat graaf Adolphe Christyn de Ribaucourt senator was. Een groot deel van het personeel verhuisde mee van het kasteel naar het *hôtel* in de stad.

Om de domeinen te bewaren gaan heel wat adellijke families over op de formule van een N.V., zo onder meer de graven de Ribaucourt te Perk en de prinsen de Merode te Westerlo.

2. De bijgebouwen

2.1. De onderzoeksvragen

1. Is er aan het kasteel een ijskelder?
2. Is er aan het kasteel een oranjerie? Is er een theehuis?
3. Werden er dreven naar het kasteel aangelegd? Wanneer? Welke functie?
4. Waren er een moestuin, een siertuin en een boomgaard? Welke functie hadden ze?
5. Waren er Franse of Engelse tuinen? Wanneer werden ze aangelegd?

(6) Interview prinses Amaury de Merode (Everberg, 1997).

6. De oranjerie van het kasteel van Perk (Collectie Verbond voor Heemkunde Vlaams-Brabant).

2.2. Resultaat

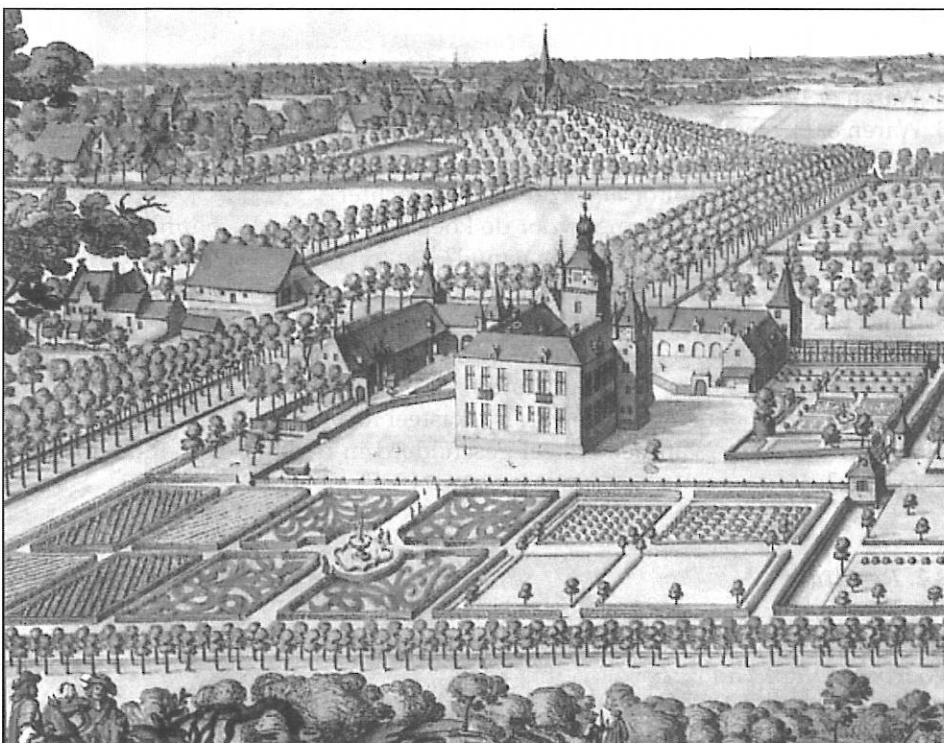
De ijskelders ontstonden meestal rond 1850. Het was een mode op het platteland. Een mooi gerestaureerd voorbeeld is deze van Everberg.

De oranjerie diende voor het bewaren van de *orangers* of de sinaasappelbomen van de *cour d'honneur* of de binnenkoer in de winterperiode. In het kasteel van Perk vinden we een goedbewaarde oranjerie. De sinaasappelbomen werden daar bewaard bij een temperatuur van 5 °C. Men had ook een rooster middenin de oranjerie waar in de winter vuur gemaakt werd. De kastelen van Laken en van Freyr hebben nog een oranjerie die in werking is. Men had in Perk speciale karren om de sinaasappelbomen op te richten en naar de oranjerie te voeren (7).

Bij de kastelen en *hôtels* hoorden ook theehuizen, zes- of achthoekig in de stad en dikwijls tegen de waterkant. Men had Chinese en Franse invloeden. Het theehuis was gewoonlijk bekroond door een koepel. In de zomer werden de zakenrelaties en de kennissen er ontvangen. Hier werd het kopje thee of het glaasje wijn gedronken. Een mooi Empirevoorbeeld vonden we in de Hoogstraat te Brugge in het *hôtel* of herenhuis van Joseph van Zuylen van Nyevelt.

Bij kastelen passen dreven. De Wildersedreef te Kampenhout werd in 1687 door graaf de Cruyckenburg, eigenaar van het kasteel van Wilder, aangelegd om het Wilderkasteel te verbinden met het verdwenen kasteel van Ruisbeek. De dreef tussen het kasteel van Everberg en de Leuvensesteenweg werd aangelegd in 1780. In Perk was er een olmendreef van het kasteel naar de kerk, deze verdween door de olmenziekte. In 1961 verving graaf Daniël Christyn de Ribaucourt ze door een beukendreef. Wanneer de bomen kaprijp zijn, worden ze gekapt en door nieuwe vervangen.

Het kasteel was een vrij autarkisch geheel. De tuin was belangrijk voor de groententeelt. Tot 1961 was er een moestuin in het kasteel van Perk. De moes-

7. Bemerkt de Franse tuinen in de 17de eeuw bij het kasteel van Perk (Collectie graaf Daniël Christyn de Ribaucourt, Perk).

(7) Interview graaf Daniël de Ribaucourt (Perk, 1996).

tuin van het kasteel was meestal ommuurd en was evenals de visvijver en soms vroeger ook in de Middeleeuwen de wijngaard een element van self-supporting van het kasteel.

De siertuin was eveneens belangrijk. Sommige bloemen werden genoemd naar adellijke personen: o.a. de rozen "*Comtesse de Ségur*", "*Impératrice Farah*", "*Queen Elisabeth*" en "*Graaf Lennart*" en de pioenen "*Duchesse de Nemours*".

De boomgaard was soms ook belangrijk voor de fruitteelt. Heel wat kasteelheren waren landbouwingenieurs, onder meer graaf Adrien de Ribaucourt te Perk die zijn verhandeling, toen *Rapport d'Economie Rurale*, over de kasteelhoeve te Melsbroek maakte: *Ferme Hof ten Has*. Op de kasteeldomeinen kweekte men eerder dessertfruit dan stooffruit, wat typisch was voor de boerderijen. Sommige fruitnamen zijn ook ontleend aan adellijke figuren. "*Beuré Mérode*" of onze "*Dobbel Fluppe*" herinneren aan graaf Karel-Willem de Merode in de Nederlandse periode.

Heel wat kasteeltuinen waren aangelegd in *parterres*, die vooral in de renaissanceperiode afgezet waren met geschoren buxus. In de 17de-18de eeuw volgden de sterk geometrisch aangelegde Franse tuinen. Versailles was het model. Prosper-Louis, 13de hertog van Aarschot (1785-1861), restaureerde de kastelen van Edingen en van Heverlee. Te Edingen legde hij in 1850 één van de mooiste parken in Europa aan en dat voor de prijs van 1.500.000 fr. Het park van het kasteel van Perk was oorspronkelijk een Franse tuin, die door de Duitser Kelling omgevormd werd tot een Engelse tuin. Kelling was de ontwerper van het stadspark van Antwerpen en werkte in opdracht van Leopold II in het park van Tervuren. Hij werkte de meeste Engelse tuinen in de Belgische kastelen uit. In het kasteel van Wilder onder Kampenhout werd de Franse tuin in de 19de eeuw eveneens vervangen door een Engelse tuin.

3. Het personeel

3.1. De onderzoeksvragen

1. Wie was de rentmeester van het kasteel? Waar woonde hij?
2. Waren er boswachters met een boswachterswoning?
3. Waren er speciale uniformen voor de lakeien met de kleuren van de familie en met knopen met wapenschilden?
4. Waren er speciale uniformen voor de boswachter?
5. Waren er speciale uniformen voor de koetsiers of voor de chauffeurs?
6. Hoe evolueerde het personeel in aantal?
7. Bestond er een hiërarchie onder het personeel?
8. Waar was het personeel gelogeerd?
9. Hoe werd het personeel gerecruteerd? Via een bureau? Via oud-personeel? Via de rentmeester op het platteland?
10. Verhuisde het personeel mee van het kasteel naar het *hôtel* in de stad?
11. Waren de huizen van het kasteel geschilderd in de kleuren van de adellijke familie?

3.2. Resultaat

De rentmeester van het kasteel was dikwijls een agronoom van vorming, bijvoorbeeld Vital Van Roey te Everberg.

Vermits de adellijke families heel wat bossen hadden, waren er ook verschillende boswachters. Een mooie boswachterswoning bleef bewaard achter de vijver van het kasteel van Steenokkerzeel. Sommige boswachterswoningen waren ver

afgelegen, bijvoorbeeld deze op de Troost te Everberg, waar een boswachter van prins de Merode woonde. Ten tijde van graaf Adolphe de Ribaucourt waren er zelfs vier jachtwachters. Sommige boswachters kregen een uniform versierd met knopen waarop het wapenschild van de adellijke familie prijkte.

Tot 1911 was er een koetsier in Perk. De paarden waren versierd met koperen platen met het wapenschild Christyn de Ribaucourt. Het kasteel had geen chauffeur omdat graaf Gaston de Ribaucourt zelf met de auto reed. De koetsen werden bewaard in de koetshuizen en de koetsier sliep meestal boven de paardenstal.

Op het einde van de 18de eeuw-begin 19de eeuw was het huispersoneel bij de adel overvloedig. In 1755 hadden de prinsen de Ligne te Brussel 39 personeelsleden. Een hoog percentage van het personeel was paradepersoneel. De dienstmeisjes die bij de adel werkzaam waren, verdienden 3 stuivers tot 4 stuivers 7 oorden tegenover bij de burgerij 1 stuiver 8 oorden tot 2 stuivers 10 oorden. Daarbij kwam de voeding en gratis inwonen. Men kwam dan tot een bedrag van 5 tot 7 stuivers. Omstreeks het midden van de 19de eeuw verdienden ze ongeveer het dubbel. Deze gegevens werden afgeleid uit de privérekeningen in de familiefondsen d'Ursel, de Merode en d'Arenberg. Dienstpersioneel was een element van luxe zoals koetsen en luxepaarden (8).

Rond 1925 werkten in Everberg vijftieng personen: twaalf op het kasteel, vier boswachters, zes arbeiders, drie tuiniers. Het personeel van het kasteel daalde sterk door de invoering van het stelsel van de sociale zekerheid en door

8. De kindermeid bij de grafelijke familie Christyn de Ribaucourt te Perk (Collectie graaf Daniël Christyn de Ribaucourt, Perk).

(8) I. Beens, *De wereld van het dienstmeisje te Brussel (1783-1942). Kleine bijdrage tot de sociale geschiedenis van de eerste helft der XIXe eeuw* (Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven, 1961) p. 126 en 169; M. Van den Berg, "De adel in de 18de eeuw: een "leisure class"?", in: J. Verbesselt e.a., *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel, 1985) p. 161-163.

de mechanisering van het huishouden. In Everberg had men een conciërge op het kasteel. Voor 1940 waren dat Charel Olbrechts en zijn echtgenote "Wainke". Zij woonden in de uiterste hoek van het linkerzijpaviljoen van het kasteel (9). Prinses Amaury de Merode herinnert zich in Everberg: de *maître d'hôtel*, de kokkin en haar hulp (*fille de cuisine*), soms een extrahulp, de conciërge, de chauffeur, de hovenier en zijn helper die ook het park onderhielden. Heel wat metselaars die in de winter geen werk hadden in Everberg, werkten in de bossen. Wanneer prins en prinses Amaury de Merode in het rechterzijpaviljoen woonden, hadden ze een dame om o.a. te helpen met de opvang van de kinderen en *l'ordonnance* van de prins die beroepsofficier was.

Rond 1935 bestond het personeel van het kasteel van Perk uit:

- 1 rentmeester
- 2 jachtwachters
- 1 hovenier
- 1 keukenmeid
- 1 bovenmeid
- 1 onderwijzeres
- 6 à 7 personeelsleden op de hoeve.

Daarnaast kwamen nog drie vrouwen uit het dorp om de veertien dagen de was doen (10).

Typisch bij de diners was de plaats van de lakeien in de kasteelkeuken. Zij zaten in de keuken volgens de rangorde van hun meesters. De knopen van de livreen van de lakeien bleven in Perk bewaard.

Onder het personeel bestond een duidelijke rangorde. Het beeld van het personeel op de kasteelhoeve in het gebied tussen Zenne en Dender voor 1870 ziet er als volgt uit. Gewoonlijk was het zo dat het werk in de stallen uitgevoerd werd door dienstboden (*domestiques et servantes*) en het werk op het veld door werkmanshuisgezinnen (*journaliers*). Tussen de pachter en het werkvolk stond een tussenpersoon "de handwerker". Het gebeurde dat hij de hoeve bestuurde, wanneer de boer vroegtijdig kwam te overlijden. Eugène Walravens beschreef het als volgt: *Den hof regelen is zijne taak; 's morgens, zeer vroeg gaat hij klaveren maaien, drinkt koffie, en rolt de mestpakken open op den mesthoop. Wordt er gedorscht, de handwerker is de eerste man: hij geeft den eersten slag, leidt de helpers, kipt de bussels om, legt aan, kuischt op en draagt de zakken graan op zolder. De schuur is dus in de winter zijn voornaamste werkplaats, omdat zij ook de winstgeefster is voor den pachter. De handwerker is ook de bakker: de molenzakken gereed maken, tarwe met rogge mengen, de molenkar laden, den bakzak in den kneedbak of moelie gieten, het brood kneden, den oven stoken. Het hout bewerken en het houtverbruik op de hoeve staat onder zijn toezicht. Bij het inhalen van de oogst is hij tasscher en, in de zomer tot Allerheiligen, moet hij de veulens verzorgen. De groote knecht zal hem na dien datum vervangen. De rechten van den handwerker: twee-, driemaal per jaar, mag hij de taarten bakken, de familie van den pachter ter kermis uitnoodigen, en in ruiling van den korf vleesch, meegedragen voor diegenen die de uitnoodiging niet kunnen beantwoorden, zijn drinkgeld ontvangen. Met den grooten knecht mag hij den slachter helpen bij 't dooden en 't gereed maken der slachtoarkens. Aan de werklidentafel zegt hij 't gebed, zetelt op een stoel op de eerste plaats terwijl de andere op twee banken zitten langsheen de moelie.*

Op een pachthof met bijvoorbeeld acht werkpaarden had men vier paardenknechten (één knecht voor twee paarden) en de meiden met de koejongen. E. Walravens gaf de volgende omschrijving van de gast: *De "1ste paardenknecht" ook "grootte knecht" of "gast" genoemd, is vooreerst stalmeester. Hij onderhoudt het getuig der paarden, smeert de wagen en schikt de wagenhuizen. 's Morgens staat hij de eerste op om de paarden te voederen, want op klokslag 5 ure moeten zij gereed aan de poort staan; ook hij bindt het hooi en maakt de molenzakken gereed voor de paardenvoeding. Met den 2den knecht laadt of lost hij de wagens met graanzakken. Buiten het hof is de eerste knecht de "baanman"; gaan er maar twee paarden uit de stal, hij is de voerder; rolt*

(9) Interview prins Jean de Merode (Everberg, 1996).

(10) Interview Graaf Daniël de Ribaucourt (Perk, 1996).

een groote wagen hij is voerman en spant de paarden voor. Het uitrijden is zijn recht: het vee ter markt brengen, de paarden zadelen, de bezoekers hun paarden uitspannen; den boer wegvoeren met de koets. 't Brengt hem een aardig footje op. Is er "stalwaak" te doen, hij is aangeduid.

Dan volgde de tweede knecht. E. Walravens beschreef hem als volgt: *De 2de knecht springt bij wanneer men meer dan 1 koppel paarden nodig heeft; het ploegen is bijzonderlijk zijn werk; rollen er twee wagens, dan mag hij het tweede koppel paarden voorspannen en den wagen voeren.* In Zaventem sprak men van de "overknecht", die bij het ploegen het stuk mocht in gang zetten.

E. Walravens beschreef vervolgens de derde knecht: *De 3de knecht helpt ploegen en eggen; en bij de oogst werpt hij de bussels aan, bij het tasschen staat hij halverwege.*

Tenslotte kwam de vierde knecht: *De 4de knecht of de kleine knecht doet het aanvullingswerk: egt, rolt; in het najaar, over dag bewaakt hij de paarden op de stoppelklaveren, een wacht welke 's nachts wordt waargenomen door één der andere knechten. Zij kunnen zich beschutten in een rollend huisje, terwijl de paarden niet vluchten kunnen omdat zij geknieband zijn.*

In de koestal werkten de meiden en de koewachter. De meiden moesten de melk verzorgen en zien dat de witgeschrobde eiken emmers met glimmerbanden op de droogbank degelijk in orde staan. De handwerker boterde met de tweede knecht. De meiden zorgden voor de drank voor de koeien. E. Walravens gaf het volgende beeld van de meiden: *In huis wasschen ze af, krijgen de beetjes van de familietafel, drinken koffie met de paches 's morgens na 't melken, helpen koken met de penssekermis en krijgen daarvoor hun drinkgeld van de uitgenodigden. Nu en dan moeten zij naar 't veld: hooien, kruid krabben of trekken, slooren (koolzaad) trekken. In de winteravonden is zakken herstellen hun naaitwerk.*

De koejongen was de laatste in de reeks. E. Walravens beschreef hem als volgt: *De koejongen rolt de koemest in pakken om ze te laten wegsleuren door 't paard van een knecht. De paardenstal wordt gemest door alle knechten te gelijk. Voorts helpt hij de koeien voederen, haalt kaf af, werpt stro van den dilt en bewaakt het hoornvee op de grasweide. Zwijnen en kalveren helpt hij voederen met de meiden. Hij alleen staat voor de hoenders in: hij voedert ze tweemaal per dag, raapt de eieren. Voor elke 100 eieren heeft hij met de meiden een stuiver. Op 't veld moet hij de klaveren bijeen halen. In huis moet hij de stoof van de nodigen brandstoffenvoorraad voorzien.*

E. Walravens gaf ook een beeld van de lonen: *De knechten hadden 6 stuivers of 0,54 fr. per dag; hun drinkgeld en extra's. Voor elk verkocht paard 5 fr. onder hen, met paschen een nieuw kostuum met een paar schoenen. De meiden wonnen 60 gulden of 120 fr. per jaar. Met hun drinkgeld: eieren, verkoop van koe (2 fr.), springgeld. Daarbij een nieuw kleed alle jaren. Allen hadden kost en inwoon. De werklieden hadden 5 à 4 stuivers per dag; daarbij den kost, welke op 't veld werd gebracht, te drinken, hun land werd bewerkt om zoo te zeggen voor niets en hadden zij geen land, zij kregen een aardappelplaats om een varken te mesten. De kost op de hoeve bestond in brood (roggebrood of half tarwe en half rogge) gesmeerd met vet en kaas. Het vleesch was zeldzaam (11). Totdaar de kasteelhoeve. In het kasteel hadden de meiden hun kamer op de tweede verdieping. Dat was zo in Everberg en in Perk.*

De baronnen Snoy bewoonden in het midden van de 19de eeuw het Hof ter Brugge te Erps-Kwerps. Baron Philippe Snoy die burgemeester van Erps-Kwerps was, woonde er met zijn echtgenote, zijn drie kinderen, zijn vader, drie ongetrouwde broers en een ongetrouwde zuster. Het was een samengesteld gezin, in feite twee gezinnen op het kasteel. Het inwonend personeel bestond in 1847 uit: een kok, twee dienstboden en een keukenmeid. Ze kwamen meestal uit Wallonië: de kok Lambert Danse was een 60-jarige man geboren in Warnon (provincie Luik), de keukenmeid Marie Fiève was een 50-jarige dame geboren in

(11) E. Walravens, *Verslag over de landbouwhuishoudkunde eener hoeve te Oduenaken* (Dissertatie K.U.Leuven, 1919); Interview Willem Penninckx (Zaventem, 1980).

Sombreffe (provincie Namen), de dienstmeid Caroline Papelen was een 32-jarige dame afkomstig uit Soignies (provincie Henegouwen). Alleen de 30-jarige dienstbode Jan-Frans Mast was uit Erps-Kwerps afkomstig. Deze gegevens leren ons dat het personeel in Erps-Kwerps meestal niet uit de gemeente zelf kwam (12). Het personeel voor het kasteel van Perk werd gerecruteerd in het dorp zelf of op aanbeveling van adellijke familieleden. Ral was de *maitre d'hôtel* en werd door graaf Adolphe de Ribaucourt's invloed bode in de Senaat. De jachtwachters kwamen gewoonlijk van verder. De baronnen della Faille d'Huysse (uit Huize in Oost-Vlaanderen) beveelden een nieuwe jachtwachter aan. Ook uit Ribaucourt kwam soms personeel mee. Een jachtwachter mocht liefst niet uit de streek komen om de stroperij tegen te gaan.

In Perk verhuisde het personeel met de graven mee naar Brussel. Alleen de hoveniers bleven. Oude wandtapijten van rond 1500 dienden voor de verpakking wanneer men van de landelijke kastelen naar het herenhuis in de stad trok. Dat was een hele verhuis. Met paard en kar bracht men wekelijks hout voor de verwarming, eieren, boter en vlees van Perk naar Brussel.

De kleuren van het familiewapenschild werden te Perk en te Wespelaar gebruikt voor het schilderen van de deuren en de luiken van de woningen en hoeves die eigendom waren van het kasteel.

4. De economie

4.1. De onderzoeksvragen

1. Hoe evolueerde het grondbezit (akkers, weiden, beemden en bossen) van het kasteel (19de eeuw: kaart van Popp)?
2. Is er een kasteelhoeve? Tot wanneer bleef deze in functie?
3. Is er een stoeterij?
4. Beheerde de kasteelheer een melkerij?
5. Beheerde de kasteelheer een jeneverstokerij?
6. Was er een water- of een windmolen met het kasteel verbonden? Welke functie had die? Tot wanneer bleef hij in werking?
7. Nam de adel initiatieven om een spoorlijn in het dorp te krijgen?
8. Waren de edelen industriëlen? Hadden ze fabrieken of aandelen in de industrie?
9. Waren de edelen verbonden met de bankwereld?

4.2. Resultaat

In België, en vooral dan in Vlaanderen, leefde de adel van de inkomsten van de pacht van landbouwgronden en van de houtverkoop uit de bossen. Het domein van Perk omvatte 600 ha. De landbouw is sterk achteruit gegaan zodat men tuinen en landbouwgronden nu omzet in golfterreinen, bijvoorbeeld te Kampenhout en te Melsbroek.

Aan heel wat kastelen was een hoeve verbonden. Zo had men te Perk de kasteelhoeve het "Hof te Veaux", waar ook een jeneverstokerij was. Het "Hof ten As" was een pachthof dat uitgebaat werd door de graven de Ribaucourt. Mommens was er hun bedrijfsleider. Het kasteel van Perk had ook nog een klein gebouw waar de koeienstallen gevestigd waren, wat noodzakelijk was voor de melkvoorziening op het kasteel. Aan het kasteel van Wilder onder Kampenhout was in de 17de eeuw ook een hoeve verbonden. In Everberg deed het "Biesthof" tot circa 1900 dienst als kasteelhoeve. Daarna werd het een woning voor het personeel dat werkzaam was op het kasteel. De familie Smets heeft er lang gewoond. Tot de jaren 30 was het in Perk de gewoonte dat de pach-

(12) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Gemeente Erps-Kwerps, Bevolkingsregister 1847, deel I, p. 127.

ters van het kasteel één dag per jaar kwamen helpen, bijvoorbeeld bij het rooien van de aardappelen. Tot de jaren 50 werd op hen ook een beroep gedaan voor het "trakken".

Verschillende kastelen hadden hun banmolen. Mooie voorbeelden zijn deze van Leefdaal en van Braine-le-Château (13). Het waren beide watermolens. In Kampenhout had het kasteel van Wilder de Cammemolen als banmolen. Het kasteel van Lelle onder Berg had eveneens een banmolen. In Everberg hadden de graven de Merode een eigen windmolen, een standaardmolen. De graven de Ribaucourt te Perk hadden eveneens een windmolen - een houten standaardmolen - langs de Mechelsesteenweg met het molenhuis daarnaast. Dit laatste bleef bewaard. De molen brandde af bij de Duitse inval in 1914.

De graven de Ribaucourt waren in Perk ook eigenaar van de brouwerij "de Kamme", waar o.a. de familie Goossens gevestigd was.

De Locquenghien, heer van Melsbroek, liet in de 16de eeuw de Willebroekse vaart graven. Drie eeuwen later, rond 1850-1870, zagen verschillende adellijke families het belang van een spoorlijn in. Dit betekende een verhoging van de waarde van het land. Graaf Prosper de Ribaucourt werd senator en Laarne was te ver om de Senaat in Brussel te bereiken. Daarom kocht hij het kasteel van Perk. De koetsier bracht hem naar Vilvoorde, waar hij de trein naar Brussel nam. De adellijke families betaalden soms ook de tram in hun gemeente; het gemeentebestuur wilde dikwijls niet voor de kosten tussenkomen. De baronnen Snoy deden dit voor Melsbroek, de markiezen de Croix (met Franse nationaliteit) voor Steenokkerzeel, de graven de Ribaucourt voor Perk en de baronnen de Vinck voor Kampenhout. Graaf Adolphe de Ribaucourt was senator. Hij nam in 1911 de speciale tram aan de kerk van St.-Marie te Schaarbeek en stapte af te Wambeek waar een koetsier hem opwachtte en naar het kasteel van Perk bracht.

Voor 1940 deed de adel in Vlaanderen geen zaken. Er zijn echter uitzonderingen. Interbrew is het succesverhaal van de twee zusters Willems. Elise Willems huwde burggraaf Adolphe de Spoelbergh en Amelie huwde baron Eugène de Mévius. Hun nakomelingen bezitten nog steeds de Interbreaandelen, o.a. de burggraven de Spoelberch, de graven d'Ansembourg, de graven de Pret Roose de Calesberg, de baronnen van Strydonck de Burkel, de baronnen de Mévius en de graven van der Straten Ponthoz (14). In 1898 was burggraaf de Spoelbergh te Wespelaar de oprichter van de conservenfabriek La Corbeil (15). De graven de Merode richtten op het einde van de 19de eeuw een melkerij op in Everberg. Heel wat edellieden maakten deel uit van de Raad van Beheer van banken en privé-spoorwegmaatschappijen.

Besluit

Het kasteel was de typische woning van de adel op het platteland. Oorspronkelijk was het een militaire verdediging. Langzamerhand evolueerde het naar een prachtig zomerverblijf, maar te koud in de winter, vandaar de verhuis naar de stad. Het kasteel had heel wat bijgebouwen die pasten bij de autarkie van het domein. Er was ook heel wat personeel, zowel een statussymbool als een noodzaak in een periode zonder mechanisering. De meeste edellieden in Vlaanderen waren grootgrondbezitters en hun industriële interesse beperkte zich dan ook tot de agrarische industrie zoals melkerij, molen en jeneverstokerij.

Dr. Henri Vannoppen
Leuvensesteenweg 839
3071 Erps-Kwerps

(13) J.L. Van Belle, *Braine-le-Château*, Wallonie, Art et Histoire 22 (Gembloers, 1974) p. 50-53.

(14) G. Elewaut, "Interbrew-families staan in het middelpunt Belgische Gotha", *De Financieel-Economische Tijd* (9 oktober 1996) p. 9.

(15) E. Mattheus en W. Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders* (Rillaar, 1988) p. 201.

Middeleeuwse burchten in Oost-Brabant

De burchten waren de architecturale exponenten bij uitstek van de feodale maatschappij. Hun belang en hun complexiteit waren gekoppeld aan de maatschappelijke en/of financiële positie van de edelman-bouwheer. De burchten van de hoge adel werden vanaf de 9de eeuw dikwijls vermeld als *castrum*. Deze term kan worden geïnterpreteerd als staatsversterking. Een dergelijk complex vervulde tegelijkertijd de functie van grote woning van de plaatselijke machthebber, van administratief centrum van de heerlijkheid of van gerechtshof. Het was meestal een grote, van meerdere torens voorziene versterking met kazernes. Zeer dikwijls waren deze grote burchten het eindresultaat van een evolutie die relatief bescheiden was begonnen, uitgaande van bijvoorbeeld een donjon of woontoren. Staatsversterkingen in het hertogdom Brabant lagen in de steden Antwerpen, Brussel, Leuven en Vilvoorde. De aanverwante familieleden van de leidinggevende edellieden, die in de staatsversterkingen verbleven, bewoonden zogenaamde *castella*, die typologisch niet altijd te onderscheiden zijn van de *castra* (1). Voorbeelden van dergelijke burchten in Brabant vindt men nu nog te Corroy-le-Château (2), Marbais (3), Opprebais en Walhain-St.-Paul. Ook deze bouwwerken zijn geleidelijk gegroeid, vertrekkend van een oudere donjon. In de *domus* of woning van de lagere adel, ook meestal een donjon, worden eveneens zowel burgerlijke als militaire elementen teruggevonden. Tussen zuiver burgerlijke en essentieel militaire bouwwerken bestaan er trouwens vele overgangsvormen.

In het hiernavolgend overzicht zullen we de Oost-Brabantse burchten vooral typologisch en architecturaal benaderen, waarbij we een onderscheid zullen maken tussen de motteburchten, de donjons en de meer complexe burchten. Het is wel belangrijk om de aandacht te vestigen op het feit dat dit onderscheid vooral nuttig is voor de beschrijving van de huidige toestand van de burchten. In de Middeleeuwen overlaptten deze verschillende types elkaar regelmatig. Ook voor de Oost-Brabantse burchten zullen we zien dat op motten donjons voorkwamen en dat complexe burchten een motte met donjon als kern kunnen gehad hebben.

De motteburchten

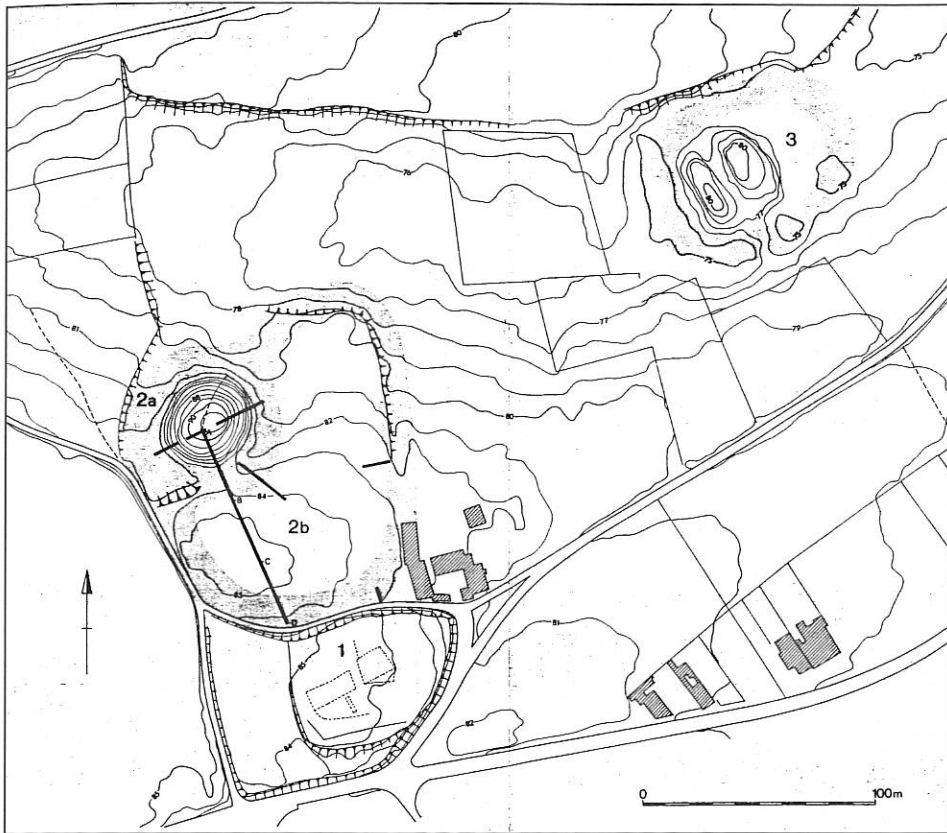
Deze sites hebben een functioneel tweeledige structuur, bestaande uit het opperhof, namelijk de motte, en het neerhof. De motte had een duidelijk militair karakter, wat o.a. kan afgeleid worden uit de aanwezigheid van een natte gracht rond de motte (vaak echter ook rond het neerhof), de steile helling van de motte, de eventuele omheining rond het motteplateau en het bestaan van een houten of een stenen donjon. Door de aanwezigheid van dit laatste element was de motte tevens de sokkel voor de woning van de adellijke eigenaar. Het neerhof vervulde essentieel de economische functie van de site. Ten zuidwesten van de gemeente Landen bevinden zich twee motten: de eerste wordt "Tombe van Pepijn" genoemd, de tweede "Hunsberg" (zie afb. 1) (4). De relatie tussen beide motten is niet helemaal duidelijk. De mogelijkheid bestaat dat men hier te maken heeft met een erfopdeling van de oorspronkelijke site, waarbij op korte

(1) W. Ubregts, "Quelques idées sur la castellologie lotharingienne", *Château-Gaillard*, 8 (1976) p. 287-297.

(2) W. Ubregts, *Le château de Corroy au Moyen Age et au début des Temps Modernes* (Gent, 1978).

(3) L. Chantraine, "Le "Châtelet" de Marbais, Donjon et enceinte d'une famille noble aux XIIe et XIIIe siècles", *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, n.r., 3 (1973) p. 11-53.

(4) J. De Meulemeester en A. Matthys, *De moten van het Sint-Gitterdal te Landen*, *Archaeologia Belgica* 239 (Brussel, 1981).

1. Landen, motte "Pepijn van Landen" met neerhof en motte "Hunsberg" (4).

afstand van de oude motte een nieuwe werd opgeworpen. Op de plaats van de eerste motte "Tombe van Pepijn" kon een archeologisch onderzoek drie onderscheiden bewoningsfasen onderscheiden, namelijk een vlakke nederzetting te situeren tussen 1075 en 1175, vervolgens een ringwalsite met een buitendiameter van 40 m, omgeven door een circulaire gracht, en met een neerhof, te situeren in het tweede kwart van de 12de eeuw, en tenslotte de huidige motte. De bouw van deze motte wordt gesitueerd tijdens het eerste kwart van de 13de eeuw, doch reeds tijdens de eerste helft van de 14de eeuw lijkt de site te zijn verlaten. Het beperkte archeologisch onderzoek kon evenwel niet uitmaken of op de motte een houten dan wel een stenen donjon had bestaan. Bij de motte hoorde tevens een neerhof, waarvan de limieten vandaag nog zeer duidelijk in het terrein zijn bewaard gebleven. Opgravingen uitgevoerd op de "Castelberg" te Zoutleeuw wijzen ook hier op een complexe bouwgeschiedenis van de motte (5).

Verschuivingen van burchtsites waren niet uitzonderlijk in de Middeleeuwen. Het komt meermaals voor dat de woning van de edelman verschoof naar een nieuwe plaats binnen de heerlijkheid; zo stelt men op bepaalde sites vast dat de woning die oorspronkelijk op het opperhof was gesitueerd, naar het neerhof werd verplaatst. Dit laatste fenomeen wordt o.a. geïllustreerd door de evolutie van de burcht op de Warandeheuvel te Diest. De Tafelrondmotte met de funderingen van een ijzerzandstenen donjon bevindt zich op het noordoostelijk uiteinde van de Warandeheuvel (6). Het bijbehorende neerhof, omgeven door een aarden wal en van de motte gescheiden door een gracht, strekte zich aan de zuidwestzijde van de motte uit. Waarschijnlijk kan de opwerping van de motte en de bouw van de donjon in verband gebracht worden met Otto, de oudst gekende heer van Diest en vermeld in 1088. Volgens de gegevens bekomen tijdens de opgravingen zou de donjon verlaten zijn tijdens de eerste helft van de 13de eeuw. Ook in een schepenbrief van 1266 werd de versterking reeds als *vetus castrum* (oude burcht) aangegeven. In het zuidwestelijk deel van de

(5) M. Verbeeck, "Archeologie in de regio Zoutleeuw", in: *Zoutleeuws verleden aan het woord. Eerste resultaten van het archeologisch en archivalisch onderzoek* (tentoonstellingscat.) (Zoutleeuw, 1993) p. 44-54.

(6) D. Callebaut, *De Tafelrondmote op de Warande te Diest*, *Archaeologia Belgica* 250 (Brussel, 1982) p. 6-18.

Warande werd inmiddels een nieuwe burcht opgericht (7). Dit nieuwe kasteel, bestaande uit een groot zaalgebouw, een poortgebouw, toren(s) en een zaalkapel met rechthoekig koor, werd opgericht tijdens de eerste helft van de 13de eeuw. In het midden van de 14de eeuw werd het grote zaalgebouw afgebroken en vervangen door een meer complex geheel. Tijdens de laatste bouwcampagne (1514-1516) werd het bestaande kasteel en de kapel door graaf Hendrik van Nassau afgebroken en de grachten gedempt om een groter residentieel kasteel te bouwen. In de oostelijke gracht van het 13de-eeuwse kasteel vond men de funderingen terug van deze bouwactiviteit, namelijk de oostelijke buitenmuur voorzien van vier ronde torens waarvan twee hoektorens en twee andere kleinere torens. Deze bouwcampagne werd echter vlug onderbroken en nooit afgewerkt.

Andere vrij goed bewaarde motten bevinden zich te Geetbets (met bewaarde natte gracht), Rumdorp (met sporen van het omheind neerhof) en Wange. Een merkwaardige burcht waarvan vandaag nog alleen de verschillende concentrische aarden wallen en grachten zijn overgebleven, bevindt zich te Rummen. Het was de burcht van Arnold van Rummen, graaf van Loon (1362-1366), die in 1366 in handen viel van de prins-bisschop van Luik, waardoor het graafschap Loon ophield te bestaan.

Donjons en meer complexe burchten

Een donjon, in de historische of archeologische literatuur ook meestentoren, burchttoren, slottoren, woontoren of versterkte woning genoemd, wordt in de Brabantse leenboeken meestal uniform vermeld met de term *domus* (huis); eerder zelden komen de termen *fortallicium* (versterkte woning) of "blokhuis" in de archieven voor. Dergelijke torenvormige gebouwen werden in de meeste gevallen hoofdzakelijk opgetrokken als woning voor de middeleeuwse edelman (8).

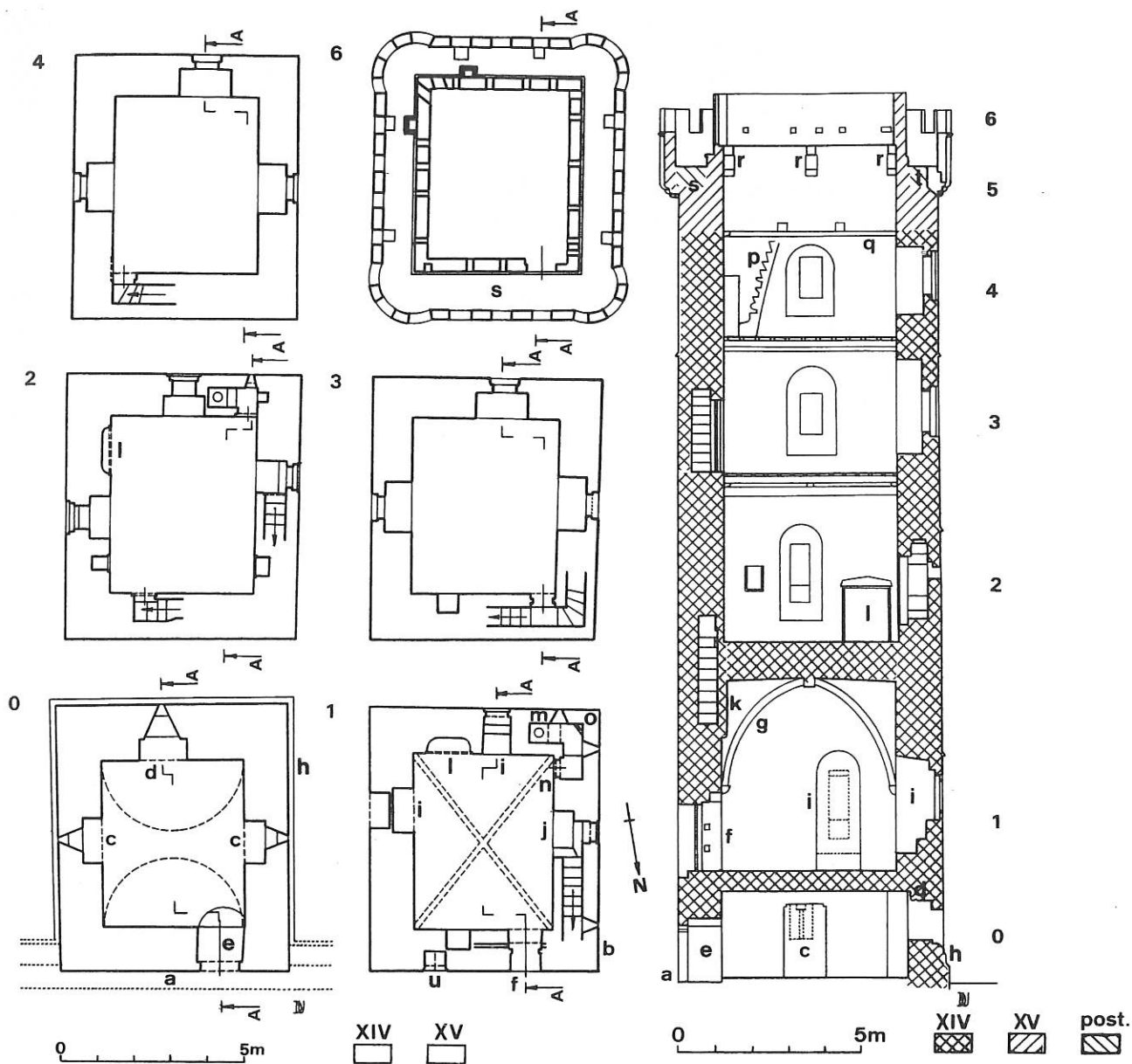
Vermits het om een toren gaat zijn de verschillende vertrekken boven elkaar gestapeld en beslaan ze elk de volledige oppervlakte van het gebouw. Van onder naar boven kan men aldus onderscheiden: een min of meer ondergrondse of een gelijkvloerse, meestal met een tongewelf overkluide kelder; de ontvangstkamer (waarop per definitie de buitendeur toegang verschaft) of de keuken (of een zaal waar beide activiteiten konden doorgaan); een residentieële verdieping; een slaapverdieping; een zolder ofwel een defensief platform, voorzien van een weergang met kantelen, merloenen, schiet- en werpgaten. In donjons met een geringer aantal verdiepingen konden de ontvangstruimte-keuken en de residentieële verdieping tot één enkel vertrek versmelten. In dat geval was de verdieping boven de kelder de voornaamste kamer van de donjon.

De meest gedetailleerde donjon in Vlaanderen en tegelijk ook het meest gaaf bewaarde exemplaar vindt men in het kasteel Horst te Sint-Pieters-Rode (zie afb. 2) (9). Oorspronkelijk telde deze donjon zes niveaus, de kelder en de oorspronkelijke weergang inbegrepen. De klassieke indeling, zoals hoger geschetst, is ook hier geldig, met dien verstande dat het ontvangst- en het residentieel niveau op afzonderlijke verdiepingen liggen en dat er boven de slaapkamer nog een bijkomend niveau is waarvan de precieze functie ons echter ontgaat. Het ontvangstniveau, voorzien van een schouw, een intramurale latrine en ruime verlichting, is bovendien rijk versierd: er is een kruisribgewelf met gesculpteerde consoles en sluitsteen; gewelf en muren zijn versierd met muurschilderingen, bestaande uit medaillons met een hert. Dat wijst erop dat deze woonruimte tevens een prestigieuze indruk moest maken op de eventuele bezoeker. Dat is een aspect dat bij meerdere donjons opduikt: zoals dat ook vandaag nog in de privé-architectuur voorkomt, liet de middeleeuwse opdrachtgever zich graag verleiden om met uiterlijk vertoon zijn luxe en dus zijn kapitaalcracht uit te stallen. Dit gebeurde bij voorkeur in het ontvangstvertrek omdat vreemde bezoekers meestal alleen daar werden toegelaten. De echte woonkamer van de don-

(7) B. Roosens en P. Vynckier, *De middeleeuwse versterkingen op de Warande te Diest*, *Archaeologia Belgica* 247 (Brussel, 1982) p. 122-124; B. Roosens en P. Vynckier, *Het Warandekasteel te Diest*, *Archaeologia Belgica* 253 (Brussel, 1983) p. 105-108; B. Roosens, *Het Warandekasteel te Diest*, *Archaeologia Belgica* 258 (Brussel, 1984) p. 155-157.

(8) F. Doperé en W. Ubregts, *De donjon in Vlaanderen: architectuur en woencultuur*, *Acta Archaeologica Lovaniensia. Monographiae* 3 (Leuven, 1991).

(9) F. Doperé en W. Ubregts, *o.c.*, p. 230-233. Voor de gepubliceerde archiefbronnen verwijzen we naar E. Van Ermen, *Documenten over de heerlijkheid Horst te Sint-Pieters-Rode in de 14de en 15de eeuw*, Oostbrabantse Historische Teksten 5 (Sint-Joris-Winge, 1987).

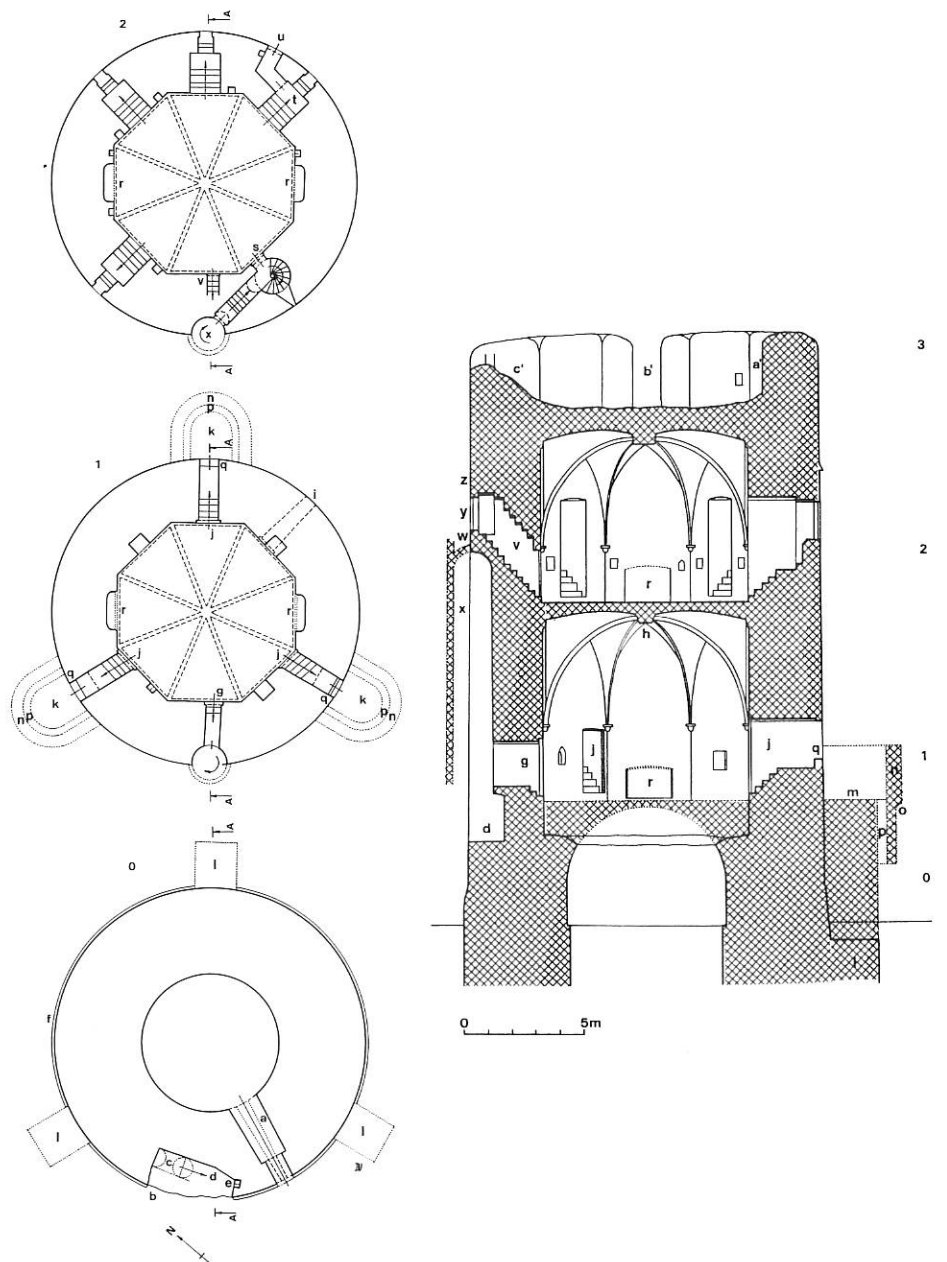

2. Sint-Pieters-Rode, kasteel Horst. Plannen en opstand van de donjon (Tekening Frans Doperé).

jon van Horst, één verdieping hoger, is eveneens uitgerust met een schouw, een intramurale latrine en drie vensters, doch het gewelf ontbreekt. Het houten plafond is er duidelijk lager dan op het meer prestigieuze ontvangsniveau. Ook in de nabijgelegen Maagdentoren te Zichem zijn de intenties van de opdrachtgever op dat punt duidelijk te volgen. Hoewel daar zowel de eerste als de tweede verdieping overkluisd zijn met een kruisribgewelf is het ontvangsniveau niet alleen hoger, maar zijn de consoles en de sluitsteen er rijkelijk versierd met sculpturen, dit in tegenstelling tot die van het residentieel niveau, die alleen gemouloreerd zijn. In de donjon van Horst ontbreken de latrine en de schouw op de slaapkamer en op de daarboven gelegen verdieping. De verbinding tussen de verschillende verdiepingen wordt verzekerd door een intramurale steektrap. Deze trap is zeer smal. Men kan zich dus vragen stellen naar de echte waarde van het wooncomfort in deze toren. Men dient inderdaad ook rekening te houden met het feit dat de inwendige oppervlakte van de toren klein is en dat de latrines bekrompen afmetingen hebben. Dit alles werd wellicht gecompenseerd door het bestaan van een vrij ruime binnenkoer, waarcp waarschijnlijk nog andere woongebouwen voorkwamen. Niettegenstaande deze toren als

schoolvoorbeeld kan dienen van een bewoonbare donjon, rijst hier toch de vraag of de bewoning van het primitieve kasteel van Horst niet eerder op die binnenkoer was geconcentreerd dan in de bekrompen toren. Daarentegen vervulde deze toren perfect zijn rol als statussymbool voor de burcht en zijn opdrachtgever.

Horst is tevens een mooie illustratie van de evolutie van een middeleeuwse burchtsite, vertrekkend van een hof, met reeds van in het begin de dualiteit opperhof, met de nadruk op de woonfunctie, en neerhof, met de nadruk op de economische functie van de burcht. In 1369 kocht Amelric Boote het hof ter Horst: ... *thof ter Horst metten woeninghen boven ende beneden* Mogelijk ging dit hof nog terug op de oorspronkelijke ontginningshoeve van de van Rodes. Zijn financiële armslag en zijn relaties met het hof lieten hem toe het kasteel van Horst op te richten gedurende het laatste kwart van de 14de eeuw. In 1422 kocht Amelric Pynnock het kasteel van Horst van zijn tante Elisabeth, dochter van Amelric Boote: ... *op tslot ter Horst ende op de woeninge geheeten dnerderhof, ... gelic*

3. Zichem, Maagdentoren. Plannen en opstand (Tekening Frans Doperé).

Amelric wil en Boete de vors. goide aldair te houden plach Toen Amelric Pynnock het kasteel in 1461 aan Jan van Bourgondië verkocht, sprak men van een *fortallicium* of versterkte woning. Deze terminologie laat toe met zekerheid te besluiten dat toen de algemene structuur van het huidige kasteel (donjon, weermuur met loopgang op bogen, poortgebouw met ophaalbrug en valhek) vastlag. Zeer waarschijnlijk was Lodewijk III Pynnock verantwoordelijk voor de wederopbouw van het kasteel na de verwoesting van 1488-1489. De binnenzijde van de donjon ter hoogte van de weergang werd toen grondig vernieuwd.

De reeds hoger aangehaalde Maagdentoren te Zichem heeft een cirkelvormig grondplan (buitendiameter: 15,15 m) (zie afb. 3). Door de kwaliteit van het metselwerk en de rijke versiering (achtidelige kruisribgewelven op de ontvangst- en residentiële niveaus, gewelfschilderingen) kan deze 14de-eeuwse donjon bij de meest prestigieuze monumenten van onze streken worden gerangschikt. Niettegenstaande zijn hoofdzakelijk burgerlijk karakter wijzen sporen op het buitenparement ter hoogte van de eerste verdieping erop dat men vanop het ontvangstniveau drie kleine platforms kon bereiken, die omringd waren met een borstwering voorzien van mezekouwen. Uit iconografische bronnen blijkt bovendien dat ook bovenaan de toren een weergang met mezekouwen bestond (10). Zijn bouw wordt in verband gebracht met de moord gepleegd door Renier I van Schoonvorst, drossaard van Brabant, op Jan van Gronsveld (11). Deze Renier I had Zichem in 1383 aangekocht. Op deze moord volgde een oorlog tussen Brabant en Gelderland, die tot 1388 duurde. Renier II van Schoonvorst, die tussen 1387 en 1398 een glasraam met zijn wapenschild aan de Sint-Eustachiuskerk te Zichem schonk, verkocht de heerlijkheid reeds opnieuw in 1398. Daarom mag de Maagdentoren worden gedateerd tussen 1383 en 1398, doch meer waarschijnlijk tussen 1383 en 1386.

Ook voor de donjon Terheyden te Rotselaar kon worden aangetoond dat de oorsprong van deze burcht terug te voeren is tot een ontginningshoeve uit de 13de eeuw, mogelijk zelfs uit de 12de eeuw. De bouwer van de huidige donjon was Gerard II vander Heiden. Men kan dit o.a. afleiden uit de belangrijke functies die hij vervulde aan het hof. Daarom kunnen we deze donjon omstreeks 1350 dateren (12). Architecturaal is de donjon een buitenbeentje omdat het grondplan een Grieks kruis vormt (zie afb. 4). De klassieke indeling van de woonniveaus, zoals hoger geschetst, is hier wel van toepassing. Als bijzonderheid dient hier aangestipt dat het speciale grondplan toeliet om de wenteltrap in één van de kruisarmen aan te brengen en de sanitaire voorzieningen in een tweede arm. Zodoende beslaan de leefruimten telkens het centrale deel van het kruis en twee kruisarmen (13).

Ook de burcht te Meldert ontstond in de 13de eeuw als een hof (*mansio*). Waarschijnlijk is de donjon zelf pas opgericht gedurende de tweede helft van de 14de eeuw: hij wordt voor het eerst vermeld in 1408 als *fortallicium dictum blochuys* (14).

In verband met de term waaronder een woontoren in middeleeuwse teksten vermeld wordt, is het wellicht nuttig te benadrukken dat naast de waterburcht van Horst ook de donjon van Meldert in de 15de eeuw als *fortallicium* wordt vermeld. Voor Meldert wordt nog verder gespecificeerd: *fortallicium dictum blochuys*. Het kasteel van Horst vertoont duidelijk militaire karakteristieken, zij het dat ze zich beperken tot de bekroning van de donjon en de weermuur, terwijl de donjon zuiver burgerlijk is opgevat. Voor zover we ons een beeld kunnen vormen van de oorspronkelijke toestand van de donjon van Meldert, wijst de bewaarde ruïne op een louter burgerlijk gebouw. Dat wordt wellicht bevestigd door de toevoeging *dictum blochuys*, wat erop wijst dat de meest gebruikelijke term in het begin van de 15de eeuw niet *fortallicium*, maar wel *blochuys* was. De term "blokhuis" in de betekenis van middeleeuws bouwwerk is nog niet duidelijk gedefinieerd. Volgens de ons bekende voorbeelden kan het gaan om sterk uiteenlo-

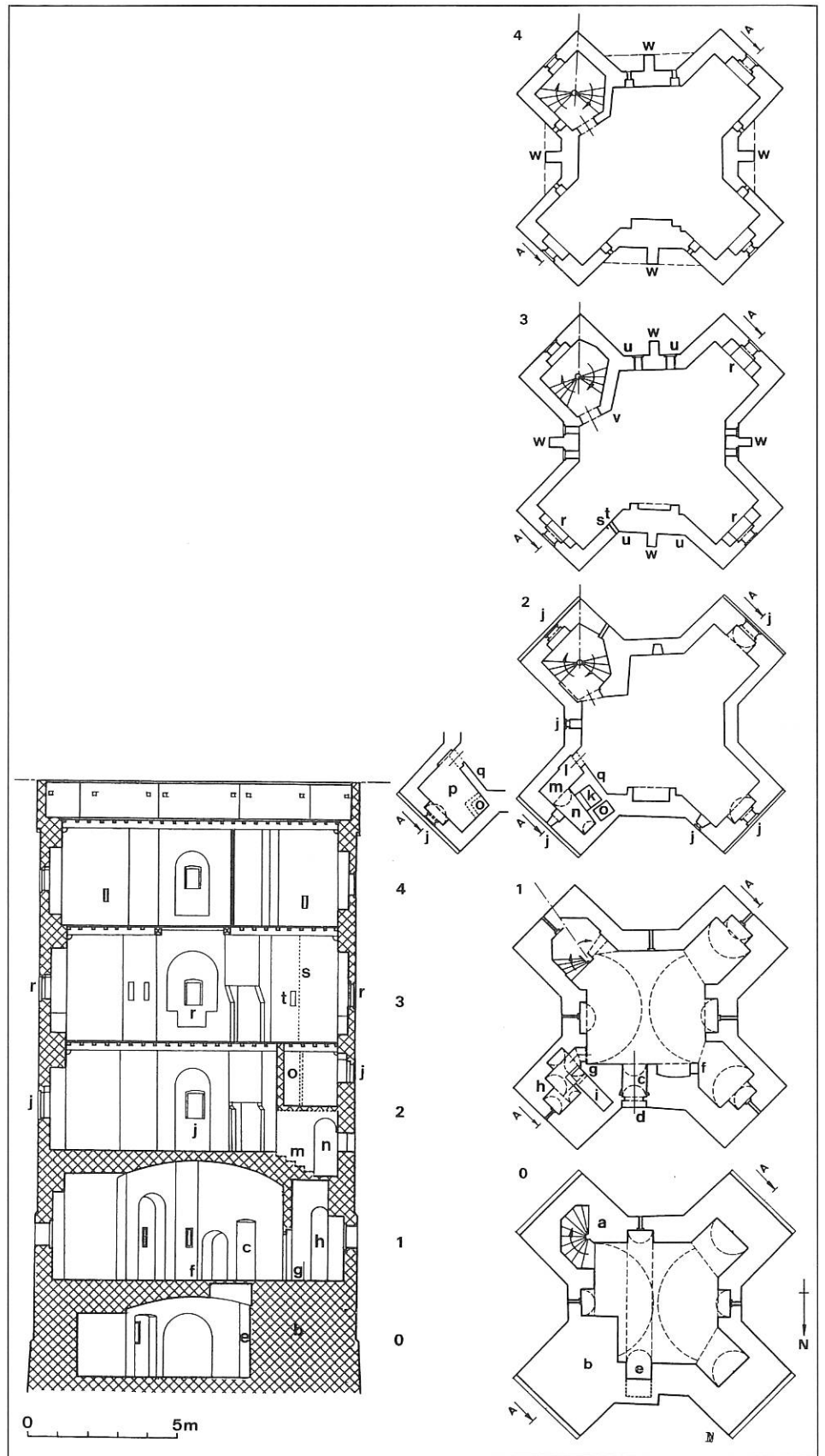
(10) F. Doperé en W. Ubregts, *o.c.*, p. 254-255.

(11) B. Roosens, "Ontwikkelingsschets van de versterkingen te Zichem", *Bulletin: Antwerpse vereniging voor bodem- & grotonderzoek*, 3 (1983) p. 60-63.

(12) B. Minnen, "Het Hof ter Heiden", *Tijdingen van het Beatrijsgezelschap*, 18/4 (1982-83) p. 5-16; Id., "Wie bouwde Ter Heiden te Rotselaar?", *Brabant*, 6 (1989) p. 41-45.

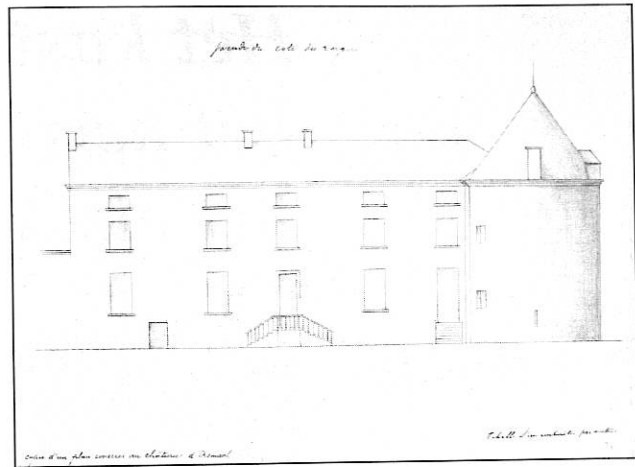
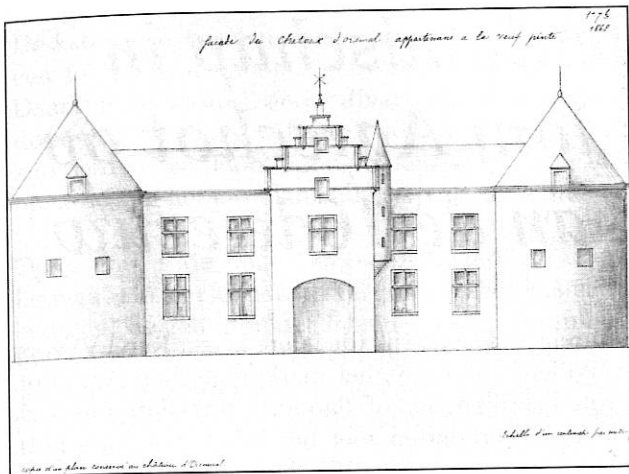
(13) F. Doperé en W. Ubregts, *o.c.*, p. 221 en 224.

(14) F. Doperé en W. Ubregts, *o.c.*, p. 199 (met volledige bibliografie).

4. Rotselaar, donjon Terheiden. Plannen en opstand (Tekening Frans Doperé).

pende typen van gebouwen: de term kan enerzijds wijzen op een in horizontale zin uitgebouwd woonhuis en anderzijds op een eerder verticaliserende woontoren. Deze laatste zal echter over het algemeen een meer gedrongen aspect ver-

5. Orsmaal, "Hoff ten Steene". Noord- en oostgevel (toestand in 1868) (Copyright Hagelands Historisch Documentatiecentrum Tienen).

tonen dan de klassieke donjon (15). Een voorbeeld van een als woonhuis opgevatte constructie vindt men in "het Kasteeltje" te Tildonk, in een pachtcontract van kort na 1417 *dwedblochuys* genoemd (16). Dit blokhuis uit het eerste kwart van de 15de eeuw, doch grondig verbouwd met wijziging van de niveaus in 1642, staat op een motte waarvan de oorsprong wellicht terug te voeren is tot het begin van de 12de eeuw.

In 1346 bestond te Goetsenhoven een *Riddershuys*. De huidige vierkante donjon is echter een recentere constructie (17). De huidige restauratiewerken hebben toegelaten een duidelijker inzicht te bekomen in de middeleeuwse structuur van het gebouw. Zo werden twee oorspronkelijke keldervensters en twee intramurale latrineschachten ontdekt. Op de tweede verdieping werden twee venster-nissen met zitbankjes, een lampnis en de plaats van de oorspronkelijke schouw blootgelegd. Ook kon de bekroning met kantelen en merloenen volledig worden opgetekend. Tenslotte heeft een grondig onderzoek van de steenhouwtechniek op de Gobertangestein (18) toegelaten de toren te dateren omstreeks 1400.

Een middeleeuwse burcht waarvan vandaag nog min of meer belangrijke bovengrondse resten bestaan, is het "Hoff ten Steene" te Orsmaal-Gussenhoven. De ridders van Orsmaal worden vermeld van in de 13de eeuw. De burcht waar tot op heden nog geen archeologisch onderzoek werd verricht, bestond vermoedelijk uit vier haaks op elkaar staande woonvleugels, geflankeerd door ronde torens en voorzien van een poortgebouw met ophaalbrug (19). Van deze burcht bestaan nog delen van twee woonvleugels, een ronde toren en het poortgebouw. In het Stadsarchief te Tienen worden twee opstanden bewaard, die de toestand weergeven in 1868 (zie afb. 5).

Frans Doperé
Driemolenstraat 8
3300 Tienen

(15) Voor een discussie aangaande de term "blokhuis" verwijzen we naar F. Doperé en W. Ubregts, *o.c.*, p. 21.

(16) J. Vandesande, "Motten en heerlijkheden te Tildonk", *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift*, 2 (1987) p. 182-195; F. Doperé, "Eerste resultaten van het bouwhistorisch onderzoek van het 15de-eeuwse blokhuis van het Hof Ter Borch te Tildonk", *Hachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift*, 9 (1994) p. 175-183.

(17) F. Doperé en W. Ubregts, *o.c.*, p. 166-167.

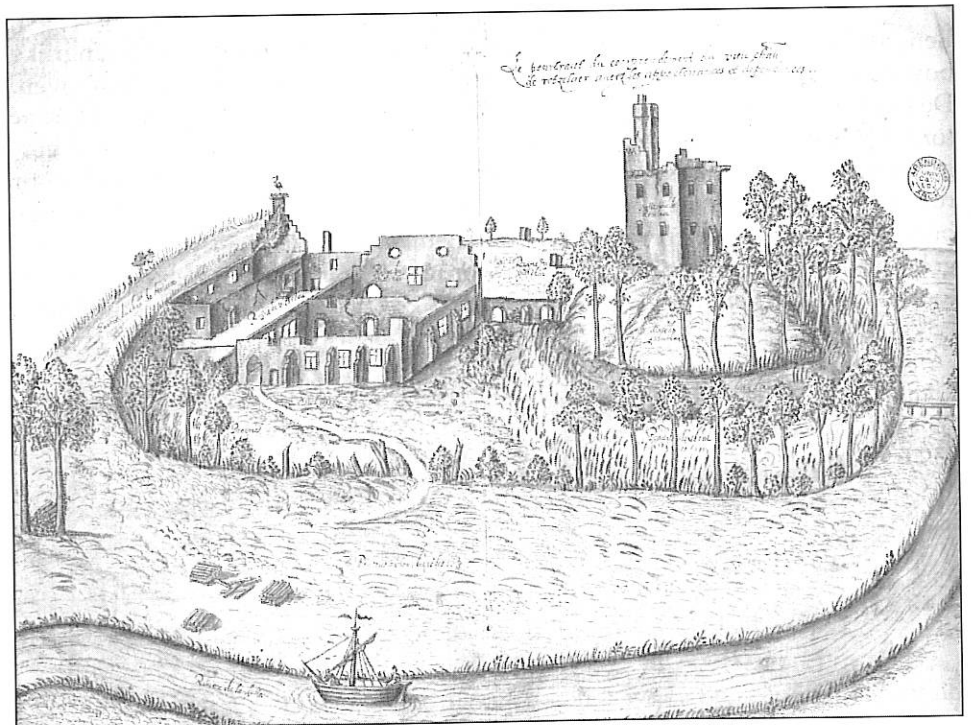
(18) F. Doperé, "Les techniques de taille sur le grès calcaireux: une nouvelle méthode pour déterminer la chronologie et étudier l'évolution des chantiers dans l'est du Brabant pendant la première moitié du XVe siècle", in: M. Lodewijckx (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies. Album amicorum André Van Doorselaer*, Acta Archaeologica Lovaniensia. Monographiae 8 (Leuven, 1996) p. 415-439.

(19) A. Wauters, *La Belgique ancienne et moderne. Géographie et histoire des communes belges. Arrondissement de Louvain. Canton de Léau* (Brussel, 1887; anast. herdruk 1963) p. 103-106.

Het kastelenlandschap in het hertogdom Aarschot op het einde van de 16de eeuw

In 1518 creëerde aartshertog Karel van Oostenrijk (de latere keizer Karel V) voor zijn gunsteling, de machtige Willem van Croÿ, het markgraafschap Aarschot, een conglomeraat van vier grote heerlijkheden of "landen": Aarschot, Bierbeek (sinds 1284 in een personele unie verbonden met het Land van Aarschot), Heverlee en Rotselaar. Het markgraafschap, vanaf 1533 hertogdom, omvatte het gebied van 22 hedendaagse dorpen in de valleien van Voer, Dijle en Demer ten noorden en ten zuiden van Leuven. De Croÿ's streefden naar een modern, centralistisch bestuur van hun hertogdom en hun talloze andere bezittingen, maar lieten de oude feodale onderbouw intact. Van die feodale structuur was rond 1600 het kasteel nog steeds de zichtbare veruitwendiging bij uitstek.

De veelgeroemde "Albums de Croÿ", die honderden gezichten en kadastrale kaarten bundelen van de bezittingen en ambtsgebieden van Karel van Croÿ (1595-1612), bevatten talrijke en, in vele gevallen, de oudst gekende afbeeldingen van kastelen. Maar hoe kleurrijk en verfijnd de gouaches in de "albums" ook zijn: het zijn en blijven kopies van originele kadasters en gezichten, waarvan de meeste echter verloren zijn gegaan. Alleen voor de heerlijkheden Komen en Halewijn, het prinsdom Chimay en het hertogdom Aarschot bleven de originele kadastrale kaartboeken bewaard. Uniek voor het hertogdom Aarschot is bovendien het bestaan van een reeks van twaalf voorbereidende gezichten. In tegenstelling tot de oogverblindende kopies in de "albums", zijn deze originele op het terrein zelf vervaardigd (jaren 1596-1601), waardoor zij als historische bron de onschatbare waarde van de "albums" nog overstijgen. (1)

(1) Zie B. Minnen, *Het hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ (1595-1612). Kadasters en gezichten, Albums de Croÿ. Vlaanderen in de Albums de Croÿ 4* (Brussel, 1993) p. 397, waaraan ook de afbeeldingen ontleend zijn.

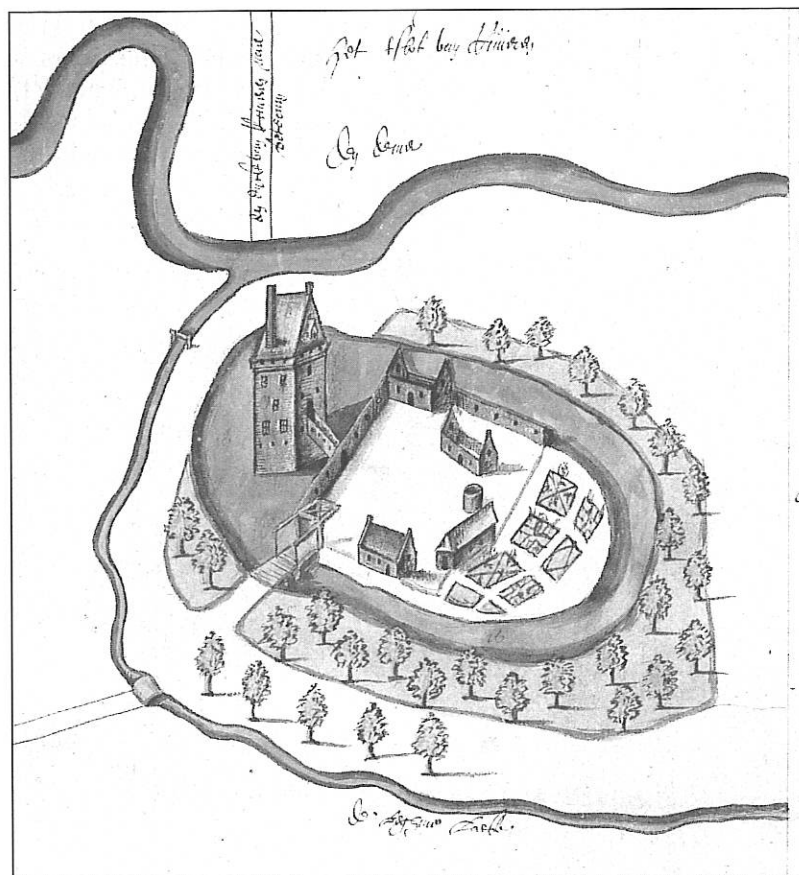
1. De heerlijke burcht van Rotselaar, verwoest in 1488 (pl. 100).

De kadastrale kaarten en tekeningen voor het hertogdom Aarschot bieden ons een tot op grote hoogte getrouwe afbeelding van het landschap rond 1600. Daarin is het kasteel, onder diverse vormen, gestalten en toestanden, nog steeds dominant aanwezig. Alleen al door deze vaststelling, en omdat de meeste ervan zijn verdwenen, loont het de moeite even stil te staan bij deze unieke momentopname van het kastelenlandschap op het einde van de 16de eeuw.

Opvallend is de hoge "kasteeldichtheid" in de Demer- en Dijlevallei tussen Leuven, Haacht en Aarschot: tussen elke kasteeltoren van Tildonk tot Rillaar bedraagt de gemiddelde afstand 2,5 km. Sommige dorpen tellen meer dan één kasteel of woontoren (Bertem, Bierbeek, Vaalbeek, Rotselaar, Haacht, Aarschot); sommige liggen op een boogscheut van elkaar (Rotselaar: heerlijke burcht en donjon Ter Heiden; Vaalbeek: Harcourt en Steenberg; Rivieren te Gelrode en Ter Bruggen te Betekom).

Verschillende kasteeltypes van uiteenlopende leeftijden komen rond 1600 naast mekaar voor. Wanneer we vandaag aan een burcht denken, springt ons het beeld van een complex als het Gravensteen te Gent voor de geest. Een dergelijk groots gebouw was voorbehouden aan de landvorst, en dus zeldzaam. Op de huidige Keizersberg te Leuven prijkte rond 1600 nog de oude, imposante hoogteburcht van de voormalige hertogen van Brabant. De meeste kastelen van de adel en ridderschap op het platteland waren van meer bescheiden omvang. De oudste ontstonden (12de en 13de eeuw) als een omgrachte motte waarop een woontoren werd gebouwd; op het eveneens omgrachte neerhof stonden de hoevegebouwen. Dit klassieke tweeledige mottekasteel was nog aanwezig te Tildonk (een hof met de veelbetekenende naam Ter Borch), op prachtige wijze te Rivieren (Gelrode) en, indrukwekkend, in de heerlijke burcht van Rotselaar, waar de gebouwen op het neerhof later werden vervangen door een residentieel kasteelgebouw met ridderzaal. Te Sint-Joris-Winge was de motte nog zichtbaar, en ook in het jachtslot van Harcourt (Vaalbeek) was de motte er nog, waarop alleen nog de oude kasteelkapel stond.

In Rotselaar torste de hoge motte nog steeds de laat-Romaanse, zware, natuurstenen donjon, die daar rond 1200 moet gebouwd zijn. In de Late Middeleeuwen verzezen enkele donjons rechtstreeks uit het water van hun ringgracht (Rivieren; de complexe bakstenen donjon Ter Heiden te Rotselaar, gebouwd rond 1350; de ijzerzandstenen Maagdentoren te Zichem, ca. 1383-1390; maar ook vele kleinere donjons: Quaethem en Meetshoven, Aarschot; Bertem, nabij de Sint-Medarduskapel). Het omgrachte *blochhuys* van de heerlijkheid Latem te Bierbeek, aan de Mollendaalbeek, was een vierkante, natuurstenen donjon met "ridderkamer" en gekanteelde bovenverdieping. Om de fraaie donjon van Rivieren (met gekanteelde weergang en een hoog leien schilddak) te bereiken, moest men eerste via een houten ophaalbrug tot op het deels ommuurde neerhof. Een poort in deze muur

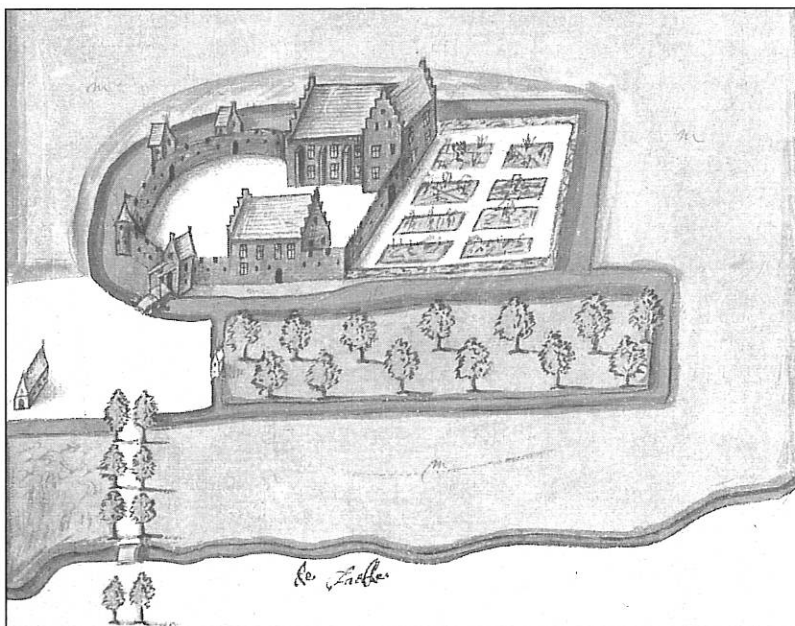

2. De woontoren met neerhof van Rivieren (Gelrode) (pl. 14).

gaf toegang tot een houten trap die, volgens het klassieke woontorenpatroon, naar de deuropening in de eerste verdieping leidde. De houten trap was op zijn beurt voorzien van manshoge houten wanden, waarin schietgaten waren aangebracht. De toren was zeker nog bewoond in 1526 en behield nog steeds zijn defensief, middeleeuws karakter. Sommige donjons werden niet omgracht, zoals die van de heerlijkheid Goetsenhoven, op een hoger gelegen plek gebouwd, maar die blijkens bouwkundig onderzoek toch teruggaat tot de 13de eeuw, of de machtige donjon van het kasteel te Heverlee (wellicht 15de eeuw). De kleine donjon van het Hof Ter Hofstad te Haacht werd pas rond 1500 gebouwd op het omgrachte erf.

Enkele kastelen in de regio incorporeerden gaandeweg de oorspronkelijke donjon in een groter kasteelcomplex, met een dominant defensief karakter, zoals het kasteel van Wilder te Kampenhout en het kasteel van de heren van Wezemaal, elk met gekanteelde weermuur voorzien van torens. De donjon van Goetsenhoven werd ingebouwd in een kleine vierhoekige weermuur; het geheel werd op zijn beurt omsloten door een ronde ringmuur met natuurstenen poorttoren. Het kasteel van Roost te Haacht groeide in de 15de eeuw uit tot een compact slot met sierlijke hoektorens, maar het militaire karakter bleef aanwezig in de zware poortdonjon met ophaalbrug en de gekanteelde toegangstoren op het neerhof.

Een aantal kastelen ruilden hun oorspronkelijk defensief karakter voor een prestigieuze residentiële of ontspanningsfunctie. Vermoedelijk in de eerste helft van de 15de eeuw verlieten de heren van Rotselaar definitief de oude, donkere woontoren voor een nieuw complex op het neerhof, met trapgevels en grote kruisramen op de benedenverdieping. De Croÿ's, die in 1446 de heerlijkheid Heverlee verwierven, verkozen het kasteel in die plaats als hun favoriete Brabantse verblijfplaats. De heerlijke kastelen van Aarschot en Bierbeek gaven zij specifieke functies. Te Aarschot herinnerden rond 1600 de oostwand van de voormalige slotkapel, opengewerkt met een groot glasraam, en de laatgotische korfboogramen op het gelijkvloers van wat restte van de Grote Zaal, aan de vroegere glans van het slot; vanaf 1470 werd binnen de grachten het *drossaerde* opgetrokken, een sierlijk bakstenen nieuwbouw met traptoren en ranke trapgevels, als verblijfplaats van hun hoogste gerechtsofficier in het Land van Aarschot. Het kasteel van Harcourt te Vaalbeek, het oude feodale centrum van de heerlijkheid Bierbeek, tegen de zoom van het Heverleebos gelegen en omringd door brede grachten, werd lust- en jachtslot en zou in de 15de en 16de eeuw verbouwd en uitgebreid worden met keukens, stallen, kennels en dies meer.

3. Het Hof Ter Bruggen te Betekom, op een boogscheut van Rivieren (pl. 15).

Omwille van die nieuwe functies werden in de 15de en 16de eeuw een aantal kastelen volledig gemoderniseerd. In het Hof Ter Bruggen (Betekom) is de halfcirkelvormige, lage, bakstenen weermuur met kantelen en torentjes niet meer dan een krachteloos prestigesymbool en versiersel; op de voorgrond treedt een ruim bakstenen landhuis, met natuurstenen versieringselementen, omringd door grachten en tuinen. De brede vijverpartijen van Schoonhoven (Aarschot) weerspiegelen een bakstenen woonhuis met traptoren, dat wel een kopie lijkt te zijn van het laat-15de-eeuwse *dros-*

saerde even verderop, in de stad. Meer ingewikkelde complexen, waarvan de aantrekkingskracht uitging van halfdefensieve muren en torentjes en het spel van wisselende bakstenen volumes, ontstonden in het Hof te Wilre (Bierbeek) en Schonenberg (Haacht), waar telkens de oude motten werden genivelleerd: in het laatste geval herinnerde alleen nog de naam aan de motte of "berg" (net zoals het Hof van Schonenberg te Lubbeek, waar de kleine motte-met-donjon wél overeind was gebleven). Het summum van deze transformatie zien we het kasteel te Heverlee ondergaan. Nog in volle 15de eeuw verrees daar, op een boog-scheut van de stad Leuven, een zware woontoren, hoewel de artillerie op het slagveld reeds zijn intrede had gedaan. Om die reden werd de voet van de toren, wellicht ten tijde van de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1492), omgeven met een zware vierhoekige muur, voorzien van brede rondelen waarop geschut geplaatst kon worden. Eens de oorlogscrisis voorbij, verloor Heverlee zijn militaire karakter volledig en begon Willem van Croÿ (1485-1521) aan de bouw van de prachtige, lange voorgevel in Vlaamse renaissancestijl met gotische elementen (kapel), die als een scherm vóór de oude donjon verrees. De donjon werd als residentie toegewezen aan de meier van Heverlee.

Merkwaardig is dat, ondanks de nieuwe trend, in vele gevallen het oudste element van het feodale kasteel, de woontoren, nog tot lang in de Renaissance haar prestige bleef behouden. Als geen ander element van het kasteel verleende de toren de nodige statussymboliek aan haar bezitter, die zo letterlijk uittorende boven het gewone volk, dat hem nog oude heerlijke rechten verschuldigd bleef. Op de grens van Werchter en Haacht liet het Leuvense poortersgeslacht Absoloens nog rond 1500 een woontoren bouwen, en de Van Eynattens, nog een Leuvense patriciërsfamilie, bekroonden de 14de-eeuwse donjon van Ter Heiden (Rotselaar) in het begin van de 17de eeuw met een sierlijke dakverdieping, hoewel ze zelf gingen wonen in een nieuw renaissancegebouw op het neerhof. Zelfs Karel van Croÿ (1595-1612), die in Heverlee de 15de-eeuwse donjon liet slopen, was van plan kort na 1601 de oude donjon van Rotselaar als kern in te passen in een nieuw torenkasteel met vier vierkante hoektorens.

Karel besteedde een immens fortuin aan de omvorming van het kasteel van Heverlee tot wat het fraaiste renaissancepaleis in de Nederlanden moest worden. Maar daarnaast plande hij de oude heerlijke kastelen elders in het hertogdom Aarschot uit hun as en puin te laten herrijzen, grootser en mooier dan ooit tevoren: Rotselaar, Harcourt (waar hij een volledige nieuwbouw wou), maar vooral het "huis van Aarschot", in pure renaissancestijl, waarin slechts de laatgotische benedenverdieping van de verwoeste Grote Zaal zou geïncorporeerd worden. Al deze plannen bleven in de ladenkast steken; Karel verleende voorrang aan Heverlee, dat, ondanks de voorbarige lofzang van Justus Lipsius, onvoltooid bleef toen deze laatste hertog van Aarschot uit het geslacht van Croÿ in 1612 overleed. Maar de kaarten en tekeningen die hij naliet, zijn vandaag een eersterangsbron voor de realiteit van de maatschappij in de Late Middeleeuwen en de 16de eeuw, waarvan het feodale element en dus ook het kasteel een onverwoestbaar kenmerk bleven.

*Bart Minnen
Abdijlaan 32
3111 Wezemaal*

Het kasteel van Poeke

Te Poeke, een deelgemeente van Aalter gelegen op de grens van Oost- en West-Vlaanderen, staat een droomkasteel. De rooskleurige gevels en toegangsbruggen weerspiegelen zich in het heldere water van de Poekebeek. Via een groene eeuwenoude lindedreef kan men over een fraaie toegangsbrug de hoofdingang bereiken. Vooral de klassieke voorgevel met zijn driekhoekig fronton en zijn sierlijke vensters maken indruk op de bezoekers. Het kasteel werd voor het televisiefuilleton "De bossen van Vlaanderen" uitgekozen voor het draaien van de binnenscenes!

1. De heerlijkheid van Poeke

Het kasteel van Poeke ligt ongetwijfeld aan de oorsprong van de gelijknamige nederzetting langsheen de Poekebeek. Stroomafwaarts ontstond er nog een tweede nederzetting, namelijk Poesele alias Poekzele! De Poekebeek was een bijrivier van de prehistorische Durme, die in de buurt van Aalter ontsprong en via Evergem in de richting van Wachtebeke en Lokeren vloeide om te Tielrode in de Schelde uit te monden (1).

Wellicht kregen de oudste heren van Poeke dit belangrijke domein te Poeke in het begin van de 12de eeuw in leen van de graaf van Vlaanderen. Binnen dit gebied bezaten ze de drie justitiegraden, namelijk de lage, de middele en de hoge rechtsspraak.

De lage of grondjustitie was beperkt tot de beslechting van alle geschillen betreffende de gronden, het acteren van alle grondoverdrachten en het opleggen van boeten tot drie pond. In de middele justitie beperkte men zich tot het berechten met put en galg van dieven, voor zover de diefstal niet met criminele handelingen gepaard gegaan was. Het bezit van de hoge justitie verleende grote bevoegdheden aan de heer, zoals de behandeling van alle criminele en civiele zaken, het opleggen van lijfstraffen met het zwaard, de galg, het rad, de gevangenis, de stok of het tentoonstellen aan het pelderijn. De wet mocht ook boeten opleggen tot 60 pond en de verbanning uitspreken (2).

Krachtens zijn heerlijkheid mocht de heer van Poeke een vierschaar van zeven schepenen en een baljuw aanstellen *omme wet ende vonesse mede te doene*. De baljuw kon dan op zijn beurt een onderbaljuw en twee praters of officieren benoemen om hem bij te staan in zijn opdracht binnen de parochie van Poeke. Voor het deel van de heerlijkheid Poeke binnen Ruiselede mocht hij ook nog een baljuw en zeven schepenen benoemen. Verder bezat de heer nog tienden, inkomsten van koren-, mout- en haverrenten (3).

De afhankelijkheid van de oudste Poekenaren blijkt duidelijk uit de karweien die zij voor hun heer moesten uitvoeren. Elke horige die een wagen bezat, was verplicht jaarlijks één dag mest te voeren voor de heer. Wie geen wagen ter beschikking had, moest de mest opladen en openspreiden op het veld van de heer. Waar de man gestorven was, diende de vrouw in de bres te springen. Het bestaan van deze domaniale karweien is een aanduiding voor het ontstaan van de heerlijkheid Poeke in de loop van de twaalfde eeuw.

(1) A. De Vos, *De Middeleeuwse loop van de Durme en haar bijrivier de Poeke*, Voorlichtingsreeks van het Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis 323 (Gent, 1958).

(2) L. Stockman, "Feodaal-administratieve organisatie van Poeke", in: I. Hoste en L. Stockman, *Geschiedenis van Poeke* (Aalter, 1985) p. 51.

(3) L. Stockman, *a.c.*, p. 33.

2. De heren van Poeke

De oudste bekende heer van Poeke is Steppo, die in een tekst van 1139 *baro* wordt genoemd. Het oorspronkelijk geslacht van Poeke had tot 1563 het kasteel in bezit. Eulaard I van Poeke (1275-1305) schaarde zich aan de zijde van de Klauwaarts tijdens het conflict tussen de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre en de Franse koning Filips de Schone. Evenals zijn vader stond Olivier II van Poeke (1305-1356) tijdens de opstand van Vlaanderen tegen de Franse kroon aan de kant van de graaf van Vlaanderen. In 1336 behoorde hij samen met zijn neef Roeland van Poeke tot de ondertekenaars van het verdrag afgesloten tussen Lodewijk van Nevers en hertog Jan III van Brabant.

Van zijn opvolger Roeland I van Poeke, die een kapelanij in de kerk van Poeke stichtte, bleef de geschonden grafsteen bewaard. We kunnen er het volgende inschrift lezen: *Hier leghet Roeland, here van Poeke, die starf int jaer ons Heren als men screef MCCCLXXIII den IIIIdach van Hovest* (4).

Eulaard III van Poeke (1382-† 1418) trouwde met Anastasia van Oultre, dochter van de burggraaf van Ieper. Van hem zijn zes wettelijke kinderen bekend. Daarnaast had hij minstens twee bastaarddochters. Zijn jongste dochter Kathelijne werd zuster in het clarissenklooster van Gent. Eulaard III woonde op de Sint-Jansparochie te Gent en verbleef slechts in de zomer op zijn kasteel te Poeke. Waarschijnlijk hield hij niet zoveel van het landelijke, rustige leven te Poeke en verkoos hij het bruisende stadsleven! Ter intentie van Eulaard III, diens oudste zoon Eulaard en diens vrouw Anastasia moest de pastoor van Poeke een jaargetijde met veel praal en een brooduitdeling aan de armen doen (5).

Met Roeland II van Poeke (1440-1504) bereikte deze adellijke familie het hoogtepunt van haar rijkdom en invloed: hij was niet alleen heer van Poeke, Tomme en Wingene, maar ook burggraaf van Ieper en heer van Welden. Zijn dochter Kathelijne was gehuwd met ridder Pieter Lankhals, raadsheer, kamerling en hofmeester van Maximilaan van Oostenrijk en tevens schout van Brugge.

1. Het beleg van Poeke in 1453 (uit: *Le Livre des faits ... dit de Chastellain*).

Roeland II kreeg last met de Gentenaars toen ze in opstand kwamen tegen hun vorst Filips de Goede. In 1452 maakten ze zich meester van drie burchten, namelijk Schendelbeke, Gavere en Poeke, om de dalen van de Dender, Schelde en Leie te kunnen controleren tegen de oprukkende troepen van de hertog van Bourgondië. Een deel van dit leger verscheen in juli 1453 voor het versterkte kasteel van Poeke. De verdediging werd geleid door de Gentse kapitein Laurens Goethals. Na een korte belegering waarbij de edelman Jacques de Lalaing door een kanonkogel werd gedood, werd het kasteel op 5 juli 1453 door de Bourgondische soldaten bestormd en ingenomen. Laurens Goethals werd met zijn

(4) L. Stockman, *a.c.*, p. 12.

(5) L. Stockman, *a.c.*, p. 13-14.

medeverdedigers opgeknoopt. De burcht werd totaal verwoest en bleef decenia lang in puin liggen (6).

Na het overlijden van de kinderloze Jan III van Poeke (vóór 1526 -† 1563) kwam het domein van Poeke, na een kort intermezzo van de heren van Mastaing, in 1597 in de handen van de Rijselse familie de Preudhomme (7).

Jan-Baptist de Preudhomme d'Hailly (1597-1642) was de stamvader van de barons van Poeke. Zijn zoon Markus-Antonius (1643-1699) legde de grondslag van de rijkdom van zijn familie door zijn tweede huwelijk met Anna Damman, dochter van Victor, burggraaf van Oombergen en Sint-Lievens-Esse. Van die rijkdom getuigt nog het prachtige grafmonument in de kerk van Poeke. Na een olopende ruzie met zijn echtgenote Maria-Anna d'Alegambe werd Karel-Florent-Idesbald de Preudhomme d'Hailly (1721-1782) door zijn vrouw en kinderen onder curatele gesteld. Wellicht leefde hij op te grote voet en sprong hij wat te lichtvaardig om met zijn patrimonium bij het verbouwen van zijn kasteel.

3. De bouwgeschiedenis van het kasteel

De oudste woonplaats van de heren van Poeke was wellicht een waterburcht te midden van grachten, gespijzigd door het water van de Poekebeek die dwars door dit heerlijke domein vloeit. Daaraan verbonden mag men ook het bestaan van een neerhof vermoeden dat instond voor de levensmiddelen van de bewoners van de burcht. Over het uitzicht van deze primitieve burcht hebben we geen enkel historisch of archeologisch gegeven voorhanden.

Een al of niet waarheidsgetrouwe afbeelding van het kasteel van Poeke staat in *Le Livre des faits ... dit de Chastellain* waarin het beleg van Poeke in 1453 uitvoerig beschreven wordt. Op de achtergrond staat een kasteel waarvan de voorgevel uit drie ronde torens, verbonden door twee muren, bestaat (8). Mogelijk is dit een gelijkende tekening van het kasteel van Poeke uit die periode. Een tweede tekening uit het vermelde boek lijkt fantasie te zijn (9).

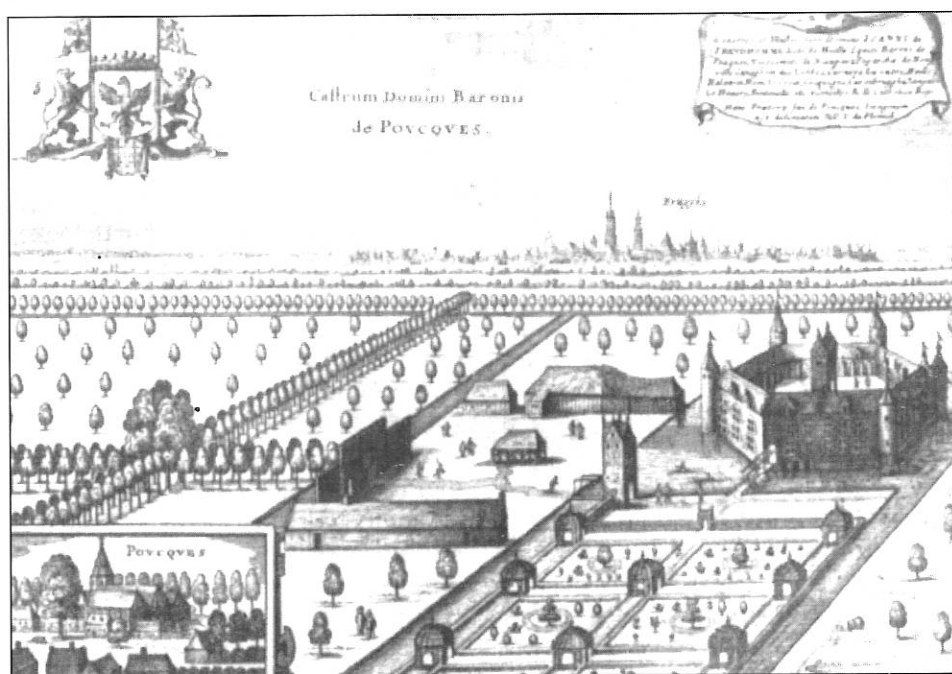
Het kasteel dat in 1453 door de soldaten van Filips de Goede met de grond gelijk gemaakt werd, bleef zeer lange tijd in puin liggen. In het penningkohier van

(6) L. Stockman, *a.c.*, p. 14-15.

(7) Gonzague Van Innis, *Les Preudhomme, Famille lilloise, barons de Poeke, vicomtes de Nieuport, 1ère partie - du XIIIe au XVIIe siècle* (Brussel, 1994) p. 82.

(8) Robert Born, *Les Lalaing, une grande "Mesnie" Hennuyere, de l'aventure d'outrée au siècle des gueux (1096-1600)* (Brussel, 1986) p. 83.

(9) R. Born, *a.c.*, p. 141.

2. Het kasteel van Poeke volgens Sanderus (uit: A. Sanderus, *Flandria Illustrata* (Keulen, 1641-1643)).

1577 is er sprake van een vervalLEN huus ghenaempt tcasteel van te Poucques groot in water ende erfve ontrent 60 roeden (10).

Na 1609 werd waarschijnlijk op initiatief van Jan-Baptist Preudhomme d'Hailly het kasteel volledig herbouwd. Dit was zeker al in 1641 voltooid als men de gravure van Sanderus in *Flandria Illustrata* mag geloven. Het had een zeshoekige plattegrond met op vijf hoeken een ronde toren en op de zesde hoek een ingangspoort met een houten veldbrug. Drie zijden ervan waren woonvleugels bestaande uit twee bouwlagen onder een zadeldak; de andere zijden omvatten éénlaagse dienstgebouwen ook onder een zadeldak. In het middenplein verhief zich een rechthoekige toren (donjon) bekroond met twee trapgevels en een zadeldak.

Dit zeshoekig kasteel was omringd door een walgracht, met aan de voorzijde een tuin met wegels en perken, die volgens een streng symmetrisch patroon aangelegd was, waar een torenvormig uitgebouwde poort met valbrug uitgaf op de dreef naar de kerk van Poeke (11).

Ten opzichte van 1641 heeft het huidige kasteel grondige verbouwingen ondergaan. De zeshoekige vorm heeft plaatsgemaakt voor een rechthoek. Alleen de fundering en de aanzet van de vier hoektorens werden in het hedendaagse gebouw opgenomen. De binnenplaats, goed zichtbaar bij Sanderus in 1641, is volledig verdwenen. Reeds in de periode 1658-1664 werden de eerste verbouwingen uitgevoerd, terwijl in 1671 een tweede verbouwing volgde waarvan het jaartal 167. in een ribgewelf van één der bewaard gebleven torens aangebracht, getuigt (12).

Charles-Florent-Idesbald de Preudhomme d'Hailly, burggraaf van Nieuwpoort en Oombergen en baron van Poeke, liet in de periode 1743-1752 zijn kasteel aan de toen heersende tijdsmode aanpassen. Daarvoor deed hij een beroep op Gentse kunstenaars en ambachtslieden zoals meester-metser en architect-aanemer Jan-Baptist Simoen (1715-1779), mogelijk ook architect David 't Kindt (1699-1770) die verschillende herenhuizen bouwde te Gent en omgeving, meester-slotmaker Joannes Coulombier en meester-timmerman Van Hessche. Voor het binnenwerk sprak hij eveneens een tiental Gentse meesters aan.

Om een idee van de omvang van de verbouwingen te krijgen, vermelden we slechts dat tussen 1748 en 1752 300.000 bakstenen uit Armentières (Frankrijk) aangevoerd werden en een eerste lading dakleien 37.000 schalies omvatte. De baron van Poeke spendeerde in tien jaar minstens 3.000 p. gr., daarin niet inbegrepen de belangrijke uitgaven voor de aankoop van meubilair en zilveren vaatwerk (13).

Het uitzicht van het kasteel rond 1872

Voor het beschrijven van het uitzicht van het kasteel maken we gebruik van de studie van Aimé Stroobants, die zeer accuraat de vormgeving aangeeft (14).

De voorgevel, uitgevoerd in een sobere Lodewijk XI-stijl, was een bepleisterde en beschilderde lijstgevel, onder een laag zadeldak, van elf traveeën en drie bouwlagen, met een hoger opgaand middenrisaliet van drie traveeën, bekroond met een driehoekig fronton, opengewerkt en voorzien van een oculus met daarin een horloge. Boven de vensteropeningen liepen er doorlopende cordonlijsten. Links en rechts op de borstweringen zaten twee stenen met de vermeldingen ANNO 1750. Einde 1749 of begin 1750 was men gestart met de bouw van de nieuwe voorgevel.

In de beide zijgevels vormden de vier ronde hoektorens een dominerende massa, alhoewel ze reeds meer opengewerkt waren dan in de 17de eeuw. Boven de waterspiegel hadden

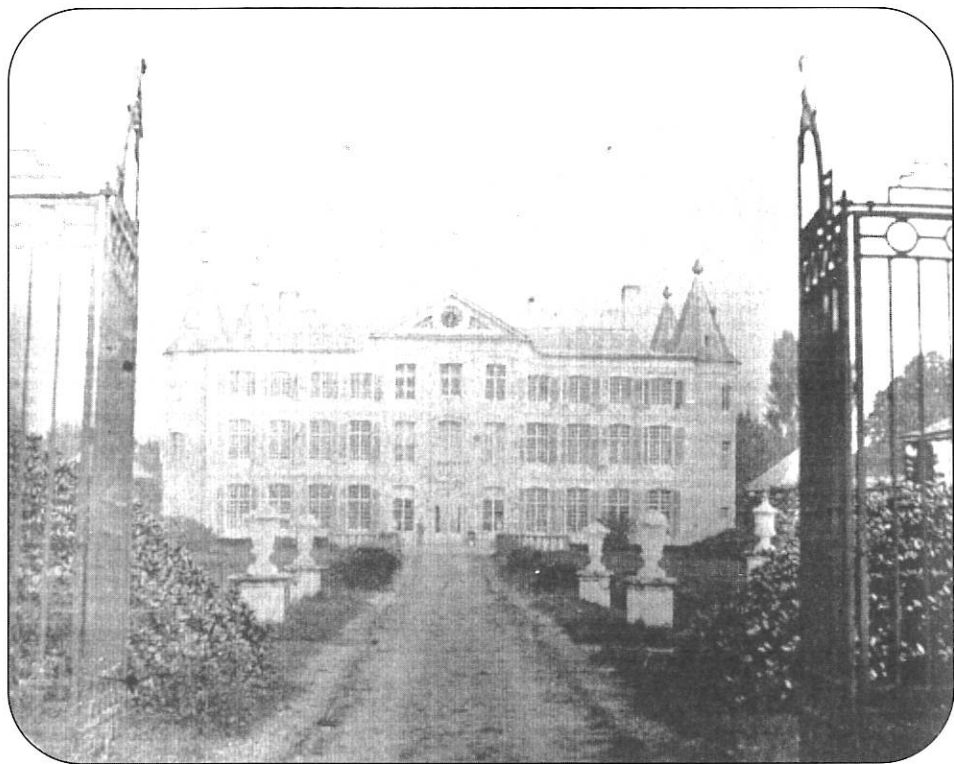
(10) L. Stockman, *a.c.*, p. 27.

(11) A. Stroobants, "Enkele gegevens over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Poeke en over de plaatselijke zijdeteelt in de 18de eeuw", *Appeltjes van het Meetjesland*, 33 (1982) p. 268-269.

(12) A. Stroobants, *a.c.*, p. 269, 290.

(13) A. Stroobants, *a.c.*, p. 269-273.

(14) A. Stroobants, *a.c.*, p. 275-279.

3. Het kasteel van Poeke rond 1872 (Gemeentearchief Aalter).

deze torens vier bouwlagen, met onderaan een klein keldervenster en in de andere bouwlagen telkens twee vensters, met hun oorspronkelijke kleine roedenverdeling. De zes-hoekige torennaald, voorzien van enkele houten dakkapellen, was bekroond met een peer-vormige spits en wimpelvormige windvaan. Deze bekroning was praktisch identiek met die op Sanderus gravure van 1641. De eenvoudige kroonlijst van de voorgevel liep door over de torens en de zijgevels. Deze waren gevat tussen de uitspringende torenrompen en bestonden eveneens uit een kelder verdieping met erboven drie bouwlagen over twee of drie traveeën.

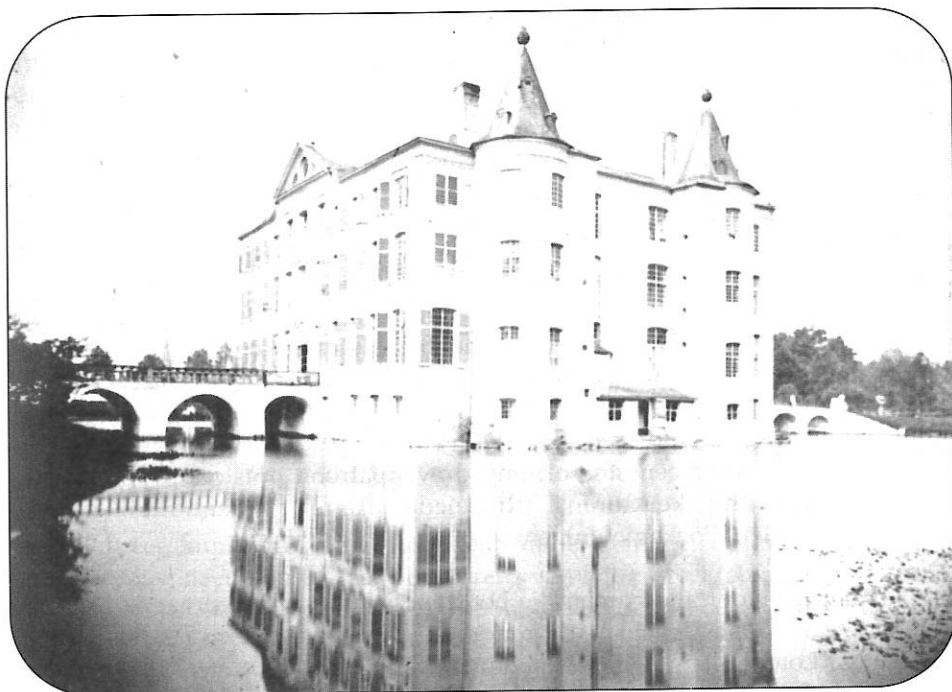
De achtergevel van het kasteel was aangelegd op een U-vormige plattegrond. De beide zijvleugels van deze bepleisterde lijstgevels, iets lager dan de voorgevel, telden vijf traveeën over drie bouwlagen, afgezien van de kelder verdieping. Deze laatste was enkel langs de waterzijde zichtbaar en daar voorzien van een terrasvormig aangelegde watertrap, afgesloten met een leuning en gietijzeren balustrades. Het centrale gedeelte van de achtergevel bestond uit twee zijstukken van één travee en drie bouwlagen, afgelijnd door geblokte hoekbanden, en uit een centraal, achteruitspringend gedeelte van drie traveeën en twee bouwlagen, met een kroonlijst en een driehoekig fronton met een oeil-de-boeuf, ondersteund door grote rocailleconsoles. De verbouwingswerken van de achtergevel namen een aanvang in de loop van 1747 en waren bijna volledig voltooid in 1748 (15).

Het huidige uitzicht van het kasteel

In 1872 kocht Victor Pycke de Peteghem het kasteel van de familie de Preudhomme d'Hailly. Tussen 1872-1875 (jaarsteen 1875 in de achtergevel) liet hij ingrijpende veranderingswerken aan het gebouw uitvoeren.

Vooraf de voorgevel werd in een nieuw kleedje gestoken door het wegnemen van de derde bouwlaag, die slechts in het middenrisaliet behouden werd, en zijn vervanging door zes dakvensters met kruiskoos en twee dakvensters met een oculus boven de buitenste traveeën. Bovenaan, in het gebroken driehoekige fronton, werd het wapenschild van de nieuwe eigenaars met op een bandrol de

(15) A. Stroobants, *a.c.*, p. 276-278.

4. Het gerestaureerde kasteel van Poeke in 1997 (Gemeentearchief Aalter).

kenspreuk PELIAS HASTA aangebracht. Bij de verbouwing werden bijna alle natuurstenen vervangen. Enkel de twee jaarstenen met het opschrift ANNO 1750 en de rocaille consoles onder het fronton van het middenrisaliet en enkele sierelementen ontsnapten aan de vernieuwingsdrang. Te pas en te onpas werden de letters V (Victor), P (Pycke) of PP (Pycke de Peteghem) op de voorgevel aangebracht.

De zijgevels die nog slechts twee bouwlagen van drie traveeën met een smeedijzeren balkonleuning in de centrale travee tellen, werden eveneens aangepakt. Bij de achtergevel bleef het algemeen uitzicht van de zijvleugels grotendeels bewaard. Het centrale, achteruitspringende gedeelte werd volledig afgebroken en een travee vooruitgebracht met het gevolg dat de zijvleugels nog slechts vier traveeën vertonen en er plaats vrijkwam voor een nieuwe toegangshal. Op de verdieping kwam ruimte beschikbaar voor een kapel die echter nooit werd afgewerkt.

Het centrale gedeelte van de achtergevel heeft nu vijf traveeën met drie bouwlagen met rondboogdeuren-vensters. Op de borstweringen van de tweede bouwlaag zien we de opschriften ANNO-PX-1875. De twee zijtraveeën kregen zeer brede hybridische vensteropeningen en werden bekroond met dakvensters van hetzelfde type als die van de voorgevel.

Van het 18de-eeuwse interieur van het kasteel bleef weinig over. Alles is nu van 19de-eeuwse makelij. Men kan niet spreken van een bepaalde stijl want de onderdelen van het interieur werden uitgevoerd in een mengsel van Franse en andere neostijlen.

Op de eerste verdieping van de grote toegangshal loopt rond drie zijden een gaanderij die met een balustrade afgezet is. Via deze gaanderij kan men de slaapkamers en de eretrap van het kasteel bereiken. De hal is overkoepeld. Deze koepel is onderbroken door een venster en door drie halfronde muren. Ter hoogte van de gaanderij staan vier stoere ridders naar de eventuele bezoekers te kijken. Deze hal heeft de allure van een kerkje in centraalbouw. Niets herinnert nog aan het Italiaanse salon met kapel en galerij vermeld door De Potter en Broeckaert.

Aimé Stroobants eindigt zijn merkwaardige studie over het kasteel van Poeke als volgt: *na wat voorafgaat, is het duidelijk dat we kunnen besluiten dat het kasteel van Poeke in zijn huidige vorm zeker niet beschouwd kan worden als een merkwaardig barokkasteel uit de 17de en 18de eeuw. Het werd rond 1875, zowel inwendig als uitwendig zo ingrijpend verbouwd, dat van het 18de-eeuwse kasteel nog weinig zichtbaar is overgebleven* (16).

4. De aanleg van de kasteeldreven

Het park van het kasteeldomein gaat in hoofdzaak terug op de aanleg door diezelfde Karel-Florent-Idesbald Preudhomme d'Hailly, die ook het kasteel liet herbouwen. Naast een reeks dreven die parallel of loodrecht op de voor- en achtergevel liepen, werden diep in de achtertuin een paar dreven naar een axiaal punt gericht zodat er een stervorming drevenpatroon ontstond. Als tweede richtpunt koos hij kerktorens (Ruiselede, Aalter, Lotenhulle), molens (Oudegoedemolen, Poekemolen), enz.

In 1752 beval hij dat alle bomen die het doorzicht van twee dreven, de eerste komende van de "ster" recht op de kerktoren van Lotenhulle en een tweede wijzende naar Lotenhullemolen, geveld zouden worden (17). In het kaartboek van Poeke van 1790 zijn zeer goed de vijf dreven te zien die op de "ster" uitkomen!

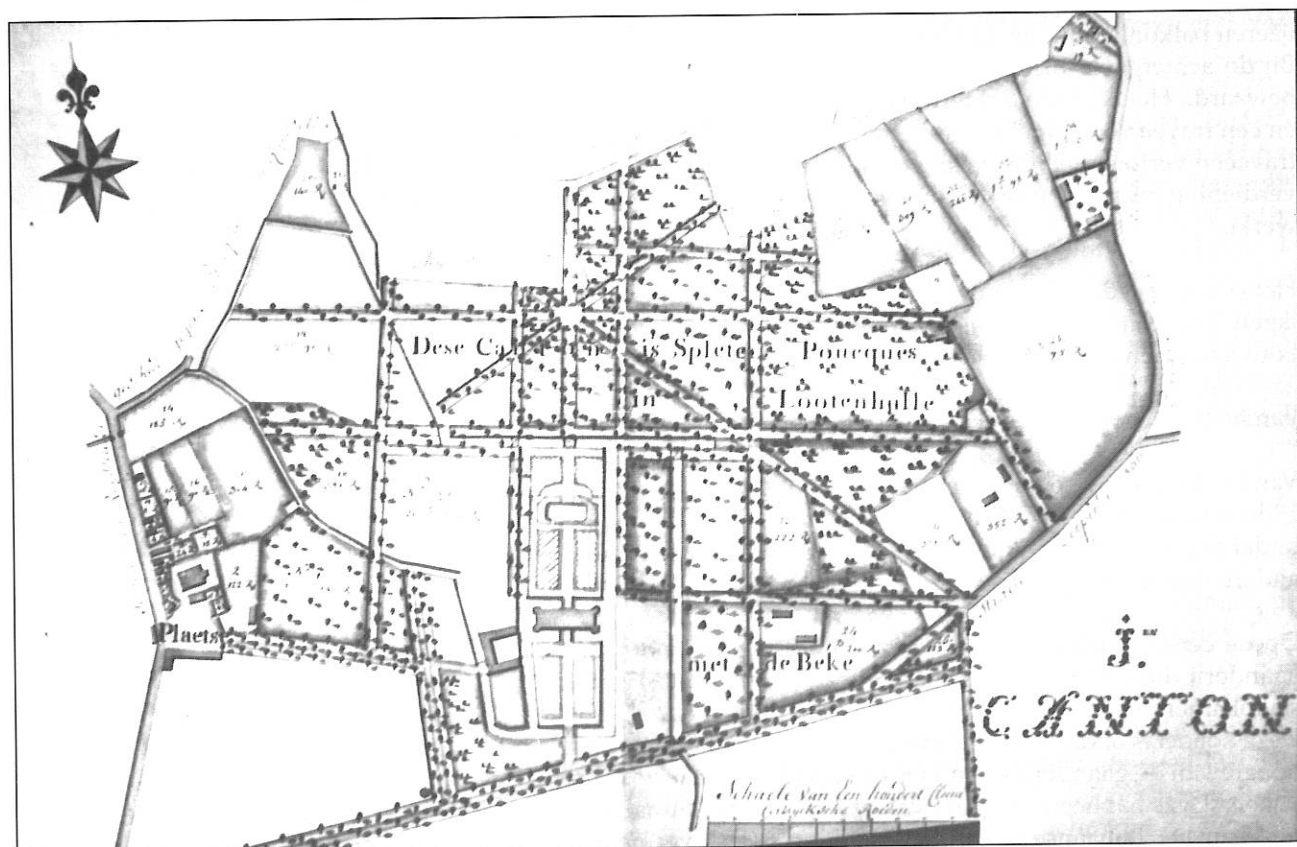
Ook de achtertuin zelf werd verder ingericht. Door middel van een hoofdas met in het centrum van de tuin een dwarsgelegen bassin en enkele parterres werd een duidelijk perspectief in het geheel gelegd dat aansloot bij de "ster". We kunnen vermoeden dat het om een Franse tuin ging (18).

Ook de voortuin, die tussen het toegangshekken en de voorgevel lag, was waarschijnlijk in dezelfde stijl als de achtertuin aangelegd. De bovengenoemde kaart geeft daarover geen uitsluitsel.

(16) A. Stroobants, *a.c.*, p. 280-281.

(17) K. Himpe, "18e eeuwse kulturele hoogconjunctuur in het kasteel van Poeke", *Land van de Woestijne*, 13/1-2 (1990) p. 9-21.

(18) K. Himpe, *a.c.*, p. 19.

5. Het kasteel van Poeke met het park volgens het kaartboek van 1790 (Reproductie Walter Notteboom).

5. Het kasteel van Poeke na de fusie met Aalter

De laatste barones van Poeke, Ines de Pycke de Peteghem, maakte het kasteel met zijn park bij haar dood in 1955 over aan de schoolkolonie "Duinen en Heide" uit Brussel. In de loop van het jaar 1977 werd het kasteeldomein door het gemeentebestuur van Aalter aangekocht. Dit was nodig om het kasteel van een dreigend verval te behoeden, want noch de laatste barones, noch "Duinen en Heide" hadden het geld voor een grondige restauratie.

Een eerste initiatief van Aalter was het herplanten van de eikendreef in de Kasteelstraat, die langs het park loopt. In de beginperiode was het een zoeken naar financiële bronnen voor het bekostigen van de restauratie en moest men zich beperken tot instandhoudingswerken. Begin 1990 werd een adviescommissie voor de restauratie van het kasteel door het gemeentebestuur geïnstalleerd.

In 1990 kreeg kunstschilder Omer Loontjens van het gemeentebestuur de opdracht om de torenspitsen van de vier hoektorens van het kasteel te vervangen. Deze vier bolvormige spitsen van 7 meter hoog verkeerden in een erbarmelijke toestand na bijna 120 jaar aan weer en wind blootgesteld geweest te zijn. Zij waren niet meer te redden en moesten opnieuw gesmeed worden.

Vanaf 1991 kwam die restauratie in een stroomversnelling door een dringende herstelling van de daken en een succesvolle bestrijding van de houtzwam die tengevolge van de vochtigheid al het houtwerk aanvrat. In 1995-1997 werden de voor-, achter- en zijgevels aangepakt door de vernieuwing van de bepleistering, het herstellen en schilderen van het buitenschrijnwerk, het herstellen en behandelen van natuursteen en de reparatie van het daktimmerwerk.

Door het inschakelen van het eigen gemeentepersoneel, de medewerking van de Meetjeslandse Leerwerkbedrijven, de vzw Monumentenwacht Vlaanderen en met de steun van de vzw Steunpunt Opbouwwerk Meetjesland en uiteraard ook het gemeentebestuur van Aalter werden in de jaren 1994-1996 de paardenstallen gerenoveerd en tot een natuureducatief centrum uitgebouwd, dat op 13 april 1996 geopend werd. Het geheel van het gebouwencomplex (onder meer de portierswoning) kreeg de passende naam van "Koetshuis".

Dezelfde groepen worden ingezet bij het renoveren van de groene zaal (de vroegere rookzaal), de blauwe zaal (de vroegere dameszaal), de eetzaal en de inkomhal. De plafonds en de muren van deze zalen werden opnieuw bepleisterd, waarbij de ornamenten en de lijsten worden gerestaureerd. De volledige restauratie van de zalen gebeurt in de oorspronkelijke teinten die door een deskundige op een wetenschappelijke basis werden vastgesteld. Ook de bepleistering van het plafond en de muren van de kelder verdieping wordt hersteld.

Om een permanent toezicht op het kasteeldomein mogelijk te maken, zal een deel van het kasteel lichtjes aangepast worden voor de inrichting van een appartement voor een huisbewaarder. Ook een dossier voor de vernieuwing van de verwarming, de sanitaire en elektrische installatie staat op stapel. Binnen enkele jaren moet de volledige restauratie voltooid zijn. Dan kan het kasteel opnieuw ter beschikking komen van het volkse en culturele leven van de Aalterse gemeenschap. Zo zal Poeke opnieuw vol leven komen!

*Luc Stockman
Brugstraat 103
9880 Aalter*

Het gebouwenbestand van de Duitse orde in Vlaanderen

Inleiding

De Duitse Orde was in 1190 tijdens de derde kruistocht als hospitaalbroederschap in Palestina ontstaan. Acht jaar later al werd ze er omgevormd tot een geestelijke ridderorde. Haar oorspronkelijk zwaartepunt lag zodoende in het Heilige Land. De kruisvaarders die haar daar als hospitaal- en ridderorde ervaren hadden, waardeerden haar activiteiten en begiftigden haar met dat waarover zij beschikten: grondbezit, al dan niet met gebouwen als kerken en hospitalen. Zo verwierf de Duitse Orde in de loop van de 13de eeuw massaal veel eigendommen in Europa zelf, waarvan het voornaamste kenmerk was dat zij zeer uiteengelegen waren. Daaruit ontstond een typisch organisatorische structuur, met de indeling in balijen of provincies van de Duitse Orde, in het Heilig Roomse Rijk alleen al twaalf. Aan het hoofd van elke balije stond een landcommandeur. Aan hem was een aantal commandeurs ondergeschikt, die elk over een eigen commanderij (kasteel) met aanhorige goederen beschikten.

Zo groeide de Duitse Orde uit tot een politieke en economische macht. Na het verlies in het Heilige Land bouwde zij aan de Oostzee zelfs een eigen staat uit. Daar, in Oost-Europa, vervulde zij heel de Middeleeuwen door haar militair-religieuze taak: de strijd tegen de "heidenen". Daartoe droeg de Duitse Orde in de rest van Europa met haar leden en met de opbrengst uit haar bezittingen militair en financieel bij. Drukte die orde - die uit twee belangrijke takken bestond, namelijk uit ridders en uit priesters die beiden de drie geloften aflegden - in de Middeleeuwen haar stempel op de Europese geschiedenis, in de Nieuwe Tijd verwerd zij tot een "verzorgingsinstelling" van de Duitse adel. De ridders van die orde, nageboren edellieden, genoten de inkomsten van hun commanderijen, die zij uitbouwden tot adellijke residenties. Daarnaast cumuleerden zij doorgaans jobs in het leger, de politiek of de diplomatie. De priesters hadden in de Nieuwe Tijd voornamelijk nog een pastorale taak in de parochies van de orde.

1. De landcommanderij Alden Biesen vanuit het oosten (Historisch Studiecentrum Alden Biesen, Foto Team).

In de balije Biesen, die gegroeid was uit de schenking door de graaf van Loon in 1220 van een kapel en grond met de naam "Biesen" in Rijkhoven (Bilzen) en die zich destijds over het grensgebied van het huidige België, Nederland en Duitsland uitstreckte, lag een gigantisch patrimonium: een twaalfstal commanderijen, tal van andere vestigingen (rentmeesterswoningen, refugiehuizen, buitenverblijven, pastorieën, Latijnse school, Duits college en andere Duitse huizen), ruim vijftien parochiekerken en diverse kapellen, en ontzaglijk veel bedrijfsgebouwen (molens, boerderijen) en percelen (landbouwgronden, bossen, vijvers...). De hoofdzetel werd gevormd door de landcommanderij Alden Biesen (Rijkhoven), terwijl in de 10 km verder gelegen commanderij Nieuwen Biesen in Maastricht het priesterconvent van de Duitse Orde gelegen was. Die laatste commanderij binnen de stadswallen ging in de loop der eeuwen ook fungeren als winterresidentie van de landcommandeur en zetel van de balijeadministratie, terwijl Alden Biesen veelal als zomerresidentie functioneerde. Vroeger vormden die landcommanderij op het platteland en die Maastrichtse residentie van de landcommandeur als het ware een Siamese tweeling. Nieuwen Biesen werd op het einde van de 18de eeuw verwoest. Alden Biesen werd na de Franse Revolutie geprivatiseerd, waardoor het complex zijn internationale bestemming verloor. De scheiding van beide Limburgen in 1839 en de staatsgrens die daarvoor binnen die 10 km gelegd werd, maakte dat Alden Biesen wezenloos aan de periferie van de Belgische staat kwam te liggen. Dit duurde tot enkele decennia geleden, want in 1971 kocht de Belgische staat het kasteelcomplex op, dat fraai gerestaureerd werd en nu dienst doet als Cultureel Centrum van de Vlaamse Gemeenschap met Europese dimensie (1).

Ancien Régime

Wat het huidige België betreft concentreerden de rechten en bezittingen van de balije Biesen zich voornamelijk in de provincie Limburg (naast de genoemde landcommanderij in Rijkhoven de commanderijen Gruitrode, Sint-Pieters-Voeren, Bernissem en Ordingen - beide laatste onder Sint-Truiden, de parochies van de Duitse Orde Gruitrode, Ordingen en Overrepen, de kapel van Helshoven (Groot-Gelmen), de refugiehuizen van Tongeren en Sint-Truiden, en de heerlijk-

2. De plattelandscommanderij Sint-Pieters-Voeren (Historisch Studiecentrum Alden Biesen, Foto Team).

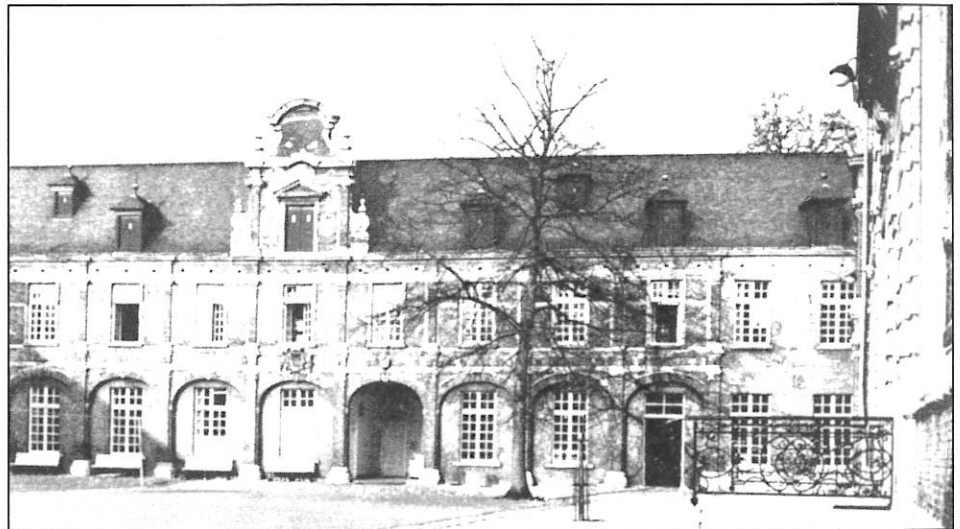
(1) Het Historisch Studiecentrum Alden Biesen (Bampsalaan 4, 3500 Hasselt), met documentatiecentrum, legt zich toe op de geschiedenis van de Duitse Orde in België, Nederland en het Rijnland.

heid Diepenbeek). Daarnaast bezat de balije Biesen rechten en goederen in Luik (behalve de parochies St.-Gangulphe en St.-André in de stad Luik, hoeves als die in Cras-Avernas enz.) en in Brabant (de parochie Bekkevoort en de commanderij Bekkevoort-Diest, en het college van de Duitse Orde in Leuven).

Behalve de bezittingen die tot de balije Biesen behoorden, beschikte de Duitse Orde in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant nog over goederen en rechten, die onder de balije Koblenz ressorteerden. Deze titels en eigendom had de Duitse Orde vooral in de eerste helft van de 13de eeuw verworven. Het ging hier om een kapel en hospitaal in Oudenburg (1219), een kapel in Diksmuide, grondbezit en patronaatsrecht in Massemen, een windmolen in Willemskerke, een hospitaal in Velzeke (1225), grondbezit in Dendermonde, Hontenisse-Kloosterzande, Hulst, Hoegaarden, het hof Meuzegem onder Wolvertem, het Duitse huis in Antwerpen, een kapel in Nekkerspoel, grondbezit in de omgeving ervan en tenslotte de commanderij Pitsenburg in de stad Mechelen. Met uitzondering van die laatste commanderij, die in de loop van de 13de eeuw het centrum van het Brabants-Vlaamse bezit zou worden, heeft de Duitse Orde al vrij vlug het grootste deel van die perifere bezittingen van de hand gedaan (2). Van heel dit middeleeuws Brabants-Vlaamse patrimonium (onder het ressort Koblenz) bleven zodoende - in tegenstelling tot in het ressort Biesen - nagenoeg enkel de commanderij Pitsenburg en het jachtslot in Putte bewaard (3).

(2) Zie E. van Ermen, "De vestiging van de Duitse Orde in Brabant" en Kl. van Eickels, "De overgang van de Vlaamse en Brabantse bezittingen van de Duitse Orde van de balije *Partes inferiores* naar de balije Koblenz", in: *Miscellanea Ballivae de Juncis*, Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen 2 (Bilzen, 1995) p. 30-48 en p. 49-68.

(3) Het gebouwenbestand dat van Pitsenburg afhing, werd nog niet in kaart gebracht, zodat de toestand ervan niet geëvalueerd kan worden. Zo ressorteerde onder die commanderij bijvoorbeeld ook een aantal boerderijen: het Hof ter Linde onder Putte, de hoeve Kronkenrooi en de hoeve "bij het dorp" in Edegem; vgl. de twee catalogusbijdragen van P. Rock in: L. Duerloo (red.), *Karel Alexander van Lotharingen. Mens, veldheer, grootmeester* (Bilzen, 1987) p. 224-225.

3. De dienstgebouwen van de stadscommanderij Pitsenburg (Koninklijk Atheneum Mechelen) (Historisch Studiecentrum Alden Biesen, Foto Team).

In deze bijdrage wordt bericht over de aard, lotgevallen, toestand en bestemming van het stenen patrimonium van de Duitse Orde in het huidige gewest Vlaanderen. Op het kunsthistorische aspect van de architectuur ervan kan hier nauwelijks ingegaan worden, evenmin als op de sporen, die twee grootmeesters van de Duitse Orde in ons land nagelaten hebben, met name Leopold Willem van Oostenrijk (1641-1662) en Karel Alexander van Lotharingen (1761-1780), beiden tevens landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden met residentie in Brussel.

1. Hospitalen

De Duitse Orde was in het prille begin vooral als hospitaalorde bekend en in West-Europa trouwens voor het eerst als zodanig verschenen. Tot de eerste schenkingen behoorden bijvoorbeeld hospitalen in Koblenz (1216), Keulen (1218) en Luxemburg (1221). In Vlaanderen ging het onder meer om het hospitaal in Oudenburg, dat de orde in 1219 samen met de H.-Kruiskapel aldaar ver-

worven had van Egidius Berthout genaamd met de Baard. Dit hospitaal, waarvan later nog weinig of niets meer te vernemen valt, was overigens de eerste schenking aan de Duitse Orde in het huidige België (4). Het meest bekend is het middeleeuwse hospitaal van Alden Biesen. Dit ging echter bij de nieuwbouw van de landcommanderij in het begin van de Nieuwe Tijd teloor. Wel werd er in de 17de eeuw, tegen de nieuwe kerk aldaar, nog een nieuw hospitaal gebouwd: de orde bewaarde in haar uiterlijke vorm - in haar bouwactiviteiten - wel nog haar aloude caritatieve tradities en principes, maar het hospitaal heeft die oorspronkelijke functie toen nooit meer opgenomen. Van dit gebouw werden in het midden van de 19de eeuw de vier verdiepingen wegens instortingsgevaar gesloopt. Men kan daarvan enkel nog de gelijkvloerse verdieping met de galerij bewonderen. Het caritatieve aspect van de orde kwam nog wel, zij het in zeer beperkte mate, tot uiting in het onlangs gerestaureerde Apostelenhuis (5) van Alden Biesen, waar vierentwintig behoeftigen uit de omgeving jaarlijks een bepaalde portie voedingsmiddelen kregen.

2. Parochiekerken en kapellen

Tot de schenkingen die de orde in ontvangst mocht nemen, behoorden ook tiend- en patronaatsrechten van een aantal parochies, waaraan vaak nog grondbezit gekoppeld was. Die parochiewerking van de orde impliceerde eveneens gebouwen (kerken, kapellen en pastorieën). Bij die kerken van de orde ging het in de Nieuwe Tijd gewoonlijk om driebeukige bedehuizen van het basilicale type met een polygonale koorsluiting en dwarsbeuk, met een westtoren (Alden Biesen) of met een dakruiter boven de viering (6). Bouwhistorisch werd de opvatting van de regionale gotische bouwstijlvarianten voor plattelandskerken gevolgd. Elders was het bedehuis op min of meer monumentale wijze in het gebouwencomplex van de commanderij geïntegreerd (7). Heden nog kan men in het interieur en de stoffering van de kerk van Alden Biesen haast als in geen andere kerk het contrareformatorisch-ideologische programma van de Duitse Orde terugvinden. De 17de-eeuwse landcommandeurs stonden immers voortaan op de contrareformatorische barricade. In hun mecenaat en in hun bouwwerken kwam dit bijzonder goed tot uiting, niet alleen in de kerken of in kapellen (8), maar ook in de aankoop van een gebouw in 1622 in Leuven dat funtioneerde als "Duits college", namelijk verblijfplaats voor toekomstige ambtenaren en priesters die met een beurs van de Duitse Orde aan de universiteit gevormd werden. Van de pastorieën van de orde is daarentegen weinig bekend. Er bleven er nauwelijks bewaard (9). Geenszins konden zij de vergelijking doorstaan met de fraaie premonstratenzer pastorieën in onze gewesten.

3. Commanderijen

Van het oudste commanderijenbestand van de Duitse Orde bleef quasi niets bewaard (10). Namen de stadscommanderijen in de Middeleeuwen het karakter van een stadsklooster aan, dan waren de plattelandsc Commanderijen veeleer statige waterkastelen van het *castellum*-type (11), omgeven door een watergracht, met (hoek)torens, een domaniaal hoevecomplex en een monumentaal poortgebouw. De voorkeur voor dit voorname geestelijk-ridderlijke karakter bleef tot het einde van de 17de eeuw bepalend (12). Dit beeld werd in de plaatsen waar de orde ook parochierechten uitoefende, met een vrijstaande kerk gecompleteerd. Na de 80-jarige Oorlog (1568-1648) volgde op vele plaatsen een grondige vernieuwbouw, die mede beïnvloed werd door het feit dat de (adellijke) ridders alsmaar "standmatiger" gingen leven. In tegenstelling tot in de Middeleeuwen, toen nog veel meer het accent op het geestelijke karakter van de ridderbroeders lag, leidden die ridders in de laatste eeuwen van het *Ancien Régime* een levensstijl die sterk op uiterlijk vertoon gericht was. Een buitenverblijf als het jachtslot in Putte, gebouwd door en voor de commandeur van het

(4) U. Arnold, "De Duitse Orde in de *Partes inferiores*. Ontwikkelingsstructuren en onderzoeksproblemen", in: *Crux et Arma*, p. 175-198.

(5) Van dit *Gast- oder Spitalhaus* van Alden Biesen werd vóór de vernieuw- en aanbouw van ca. 1720 meegedeeld dat het door landcommandeur Amstenraedt (1605-1634) gebouwd was ter vervanging van een ander gebouw elders en dat het nooit door armen bewoond werd noch een eigen stichting kende.

(6) Bijvoorbeeld de Sint-Gertrudiskerk in Gruitrode en de O.-L.-V.-kerk van Bekkevoort; C.G. de Dijn en L. de Ren, "Wonen en leven in de balijs", in: U. Arnold e.a., *De balijs Biesen*, p. 81-99.

(7) Bijvoorbeeld in Alden Biesen en in Bernissem; C.G. de Dijn, "De bouwgeschiedenis van de balijs Biesen in regionaal-architectuurhistorisch verband", in: *Crux et Arma*, p. 231-240.

(8) Bijvoorbeeld die van O.-L.-V. in Helshoven, een bedevaartshuis omstreeks 1661 op barokke wijze gerenoveerd, en het barokke H.-Kruiskapelletje van het tweede kwart van de 17de eeuw in Ordingen, in 1772-1776 gerestaureerd.

(9) Behalve de Overrepense pastorie van 1657, in 1757 herbouwd, maar in 1846 grondig aangepast.

(10) C.G. de Dijn en L. de Ren, "Wonen en leven in de balijs", p. 81-99, ook voor wat volgt.

(11) Bijvoorbeeld Gruitrode in de eerste helft van de 15de eeuw en Alden Biesen in het midden van de 16de eeuw.

(12) Bijvoorbeeld de kastelen in Bernissem, Ordingen en Sint-Pieters-Voeren.

(13) In 1748 gebouwd naar een ontwerp van de bekende architect Jan Peter van Bourscheit de jonge (1699-1768).

(14) C.G. de Dijn, "De bouwgeschiedenis", p. 239-240.

(15) Zowel voor het interieur als voor het exterieur. Vgl. recent J. Mertens, "De nieuwe O.-L.-Vrouwekerk van Alden Biesen", *Limburg*, 73 (1994) p. 239-244 en 74 (1995) p. 71-75, en M. Lemmens en J. Mertens, "Orgelmaker Ludwig König in Alden Biesen en Nieuwen Biesen", in: *Het orgel. Uitgave van de Koninklijke Nederlandse Organistenvereniging*, 93 (Den Haag, 1997) nr. 10.

4. Huidige toestand van het Reuzenhuis of Duitse huis van Antwerpen, n.a.v. de wereldtentoonstelling van 1897 in Brussel door architect V. Merckx gereconstrueerd, in 1898 naar Bornem overgebracht (Foto Harry van Royen).

Mechelse Pitsenburg, is daar een uitmuntend voorbeeld van (13). Het "vorstelijke" bouwen kwam aan die nieuwe wooncultuur tegemoet. Het centrale trappenhuis ging het centrum vormen van een tot *corps de logis* verbouwde hoofd-vleugel. Binnenhoven werden tot erehoven heraangelegd. Franse tuinen en Engelse parken vervolledigden het residentiële karakter van de commandeurswoning. Dit bouwprogramma en deze verschijningsvorm vinden we *grosso modo* terug in de andere balijen van de Duitse Orde, maar anderzijds passen die commanderijen toch vooral ook in het regionale cultuurlandschap. Met andere woorden: de bouwwijze was evenzeer streekgebonden, namelijk de renaissance en de vroegbarok van het Land van Maas en Rijn (14).

Toch mag men een en ander voor de laatste eeuwen van het *Ancien Régime* niet overdrijven. Er dient immers onderscheid aangebracht te worden. Binnen de diverse commanderijen bestond een hiërarchie, een rangschikking afhankelijk van de inkomsten: rijkere huizen (Alden Biesen, Bernissem, Pitsenburg) en minder rijke (Diest, Gruitrode, Ordingen en Sint-Pieters-Voeren). Bij het overlijden van een collega-commandeur schoof men naar een commanderij met hogere inkomsten door. De lucratievere huizen werden doorgaans beter onderhouden, zeker de landcommanderij waar de financiële mogelijkheden veel ruimer waren

en men bij machte was befaamde kunstenaars en getalenteerde ambachtsslui aan te trekken (15). In de minder goeude commanderijen werden de onderhoudskosten zoveel mogelijk beperkt om de eigen inkomsten zo hoog mogelijk te houden en werden de lasten naar een opvolger doorgeschoven, zodat in die huizen het verval soms al in de 18de eeuw aanzienlijk was, bijvoorbeeld in Gruitrode. Dit werd mede in de hand gewerkt door het feit dat de jongere commandeurs in de lagere commanderijen aanvingen: toen waren zij nog in de kracht van hun leven en verbleven zij door de cumulatie met andere jobs zelden in die commanderij. Iemand als Th. de Croix († 1791), actief in Latijns-Amerika, heeft zijn commanderij niet eens gezien! Die vaak constante uithuizigheid had zijn weerslag op het interieur en exterieur. Pas op het einde van hun carrière verwierven die ridders de betere commanderijen, waar zij tijdens hun oude dag dan ook werkelijk resideerden, bijvoorbeeld in Bernissem.

4. Bedrijfsgebouwen

De massale bezittingen in Europa maakten dat de Duitse Orde - in eigen beheer of door middel van verpachting - ter vervulling van haar militaire, caritatieve en religieuze doelstellingen een enorme agrarische bedrijvigheid ontplooidde. Die landbouwactiviteiten gaven in de Middeleeuwen op

hun beurt aanleiding tot een belangrijke handel, in onze gewesten vooral Haspengouws graan en Rijnlandse wijn, bestemd voor de plaatselijke markt, voor de regio of voor de internationale handel (16). Bijzondere vermelding inzake die laatste verdient het Antwerpse Duitse huis, met opslag- en verkoopsfaciliteiten, waarover de orde sedert het einde van de 13de eeuw beschikte (17). De handelsactiviteiten van de balije Koblenz, waartoe het Mechelse Pitsenburg behoorde, hadden niet alleen Mechelen als einddoel, maar ook Antwerpen, een natuurlijk eindpunt voor de scheepvaart over de Rijn. Bovendien was Antwerpen toen een rijzende markt die zich goed tegen de concurrentie in Brugge kon doorzetten (18). In de Middeleeuwen was de Duitse Orde een economische factor van formaat geworden. Terwijl de betekenis van die factor in de Nieuwe Tijd alsmaar afnam, diende het grootgrondbezit grotendeels enkel nog voor het standmatige leven van de ridders, maar bracht dit tegelijk nog altijd een indrukwekkende reeks van specifieke bedrijfsgebouwen met zich: boerderijen, watermolens en boswachterswoningen (19), stedelijke ontvangerijen of refugiehuizen, rentmeesterswoningen enz., vaak monumentale bouwwerken. Het Hof ter Poorten in Althoeselt en de barokke commanderijboerderij van Bernissem kunnen hier model staan.

5. Het rentmeestershuis van Alden Biesen (Historisch Studiecentrum Alden Biesen, Foto Team).

Hedendaagse periode

Na de inlijving van onze gewesten bij de Franse republiek in 1795 werden de bezittingen van geestelijke instellingen, interieur inbegrepen, geconfisqueerd (20). Zo gebeurde *a fortiori* ook met het immense patrimonium van de Duitse Orde, niet alleen een geestelijke maar op de koop toe nog een door de Fransen gehate adellijke instelling! Daarop volgde - wegens de geldnood van de overheid - al zeer snel de openbare uitverkoop van een groot aantal domeinen door de Franse republiek, die een nieuwe elite van *bourgeois* tot grootgrondbezit in staat stelde (21). De erfgenamen van die *nouveaux riches* zouden zich door die privatisering en vererving - die de kiem van verarming en van het verval van grotere kasteelcomplexen in zich sloten - op termijn niet als zodanig kunnen handhaven. Daardoor zou het immense balijepatrimonium uit het grote, samenhangende verband gerukt en als het ware verkaveld worden. Zeker het gigantische aantal percelen, molens en boerderijen zou vooral in de 20ste eeuw toch in het bezit van de "kleine man" komen: één van de late, positieve gevol-

(16) U. Arnold, "De Duitse Orde als economische factor in Noord-West-Europa tijdens de Middeleeuwen", in: *Crux et Arma*, p. 155-174.

(17) Dit huis nabij de oude burcht, naar de Antwerpse reus boven de inrijpoort ook het Reuzenhuis genoemd, brandde in 1856 af en verdween in de 19de eeuw bij de rechtstrekking van de Schelde. Het werd voor de wereldtentoonstelling van Brussel in 1897 gereconstrueerd en nadien in Bornem (Reek nr. 83-85) heropgebouwd.

(18) In Brugge beschikte de Duitse Orde tijdens de Middeleeuwen niet over een eigen handelshuis, maar was zij wel aanwezig in het (15de-eeuwse) huis van de Duitse Natie, het zogenaamde "Oosterlingenhuis" (Krom Genthof 1), sedert 1974 een beschermd monument.

(19) Omtrent deze vooral 17de- en 18de-eeuwse bedrijfsgebouwen, langgevelig, in L-, U- of kwadraatvorm, in baksteen en/of vakwerk, met stro maar ook al eens met leien of dakpannen bedekt, met schuren, stallingen, bakhuis, duivenhuis, bergplaatsen, bijenhal en/of kaasdroger, soms zelfs met een machtige ingangspoort, zie o.m. St. Lycops, "Pachthoven van de Duitse Orde: een kennismaking aan de hand van 18de-eeuwse plannen", in: *Heemkunde in Vlaanderen. Huldeboek dr. Jozef Weyns* (Winksele, 1992) p. 187-193 en C.G. de Dijn, "Iconografische bronnen van bedrijfsgebouwen van de landcommanderij Alden Biesen uit 1719. Beschrijvende inventaris", in: *Miscellanea Balliviae de Juncis*, p. 285-312.

(20) Vergelijk voor wat volgt ook J. Mertens, "Het roemloze einde van de balije Biesen en de lotgevallen van het patrimonium van de Duitse Orde", in: U. Arnold e.a., *De balije Biesen in het Maas-Rijngebied*, p. 101-131.

(21) Het valt bijvoorbeeld op dat niet één pachter van een hoeve van de Duitse Orde in de Franse Tijd bij machte was om zulke uitbating op te kopen. Ook bij kleinere percelen worden veelal (dezelfde) kapitaalcrachtige kopers aangetroffen.

gen van de Franse Tijd. Hadden die bezittingen in het *Ancien Régime* een gezamenlijk doel en een gemeenschappelijke geschiedenis, nadien zouden zij elk afzonderlijk hun eigen weg gaan.

In de veelheid van die goederen kan een zekere eenheid gebracht worden, zodat in de lotgevallen van dit stenen patrimonium enkele krachtlijnen geschetst kunnen worden. We moeten daarbij in Vlaanderen onderscheid maken tussen de kerkelijke gebouwen als parochiekerken en kapellen, de bedrijfsgebouwen als boerderijen en molens en de representatieve profane gebouwen als commanderies, Duitse huizen, refugie- en rentmeestershuizen.

De parochiale bedehuizen met hun bezittingen en interieur, die voordien onder het patronaat van geestelijke orden ressorteerden, gingen na het Concordaat van 1801 naar de kerkelijke overheid. Zij bleven gedurende twee eeuwen doorgaans behoorlijk behouden, omdat zij vrijwel ononderbroken door de gelovige gemeenschap in gebruik genomen werden. Interieur en exterieur oefenden, weliswaar in een andere constellatie, hun eeuwenoude functie verder uit, zodat een en ander derhalve ook in voldoende mate onderhouden bleef. Een aantal kende niet alleen wegens de hoge ouderdom, maar ook door de forse groei van de bevolking een (grotere) nieuwbouw.

Tal van molens en hoeves, net als de vele losse percelen zo goed als volledig in particulier bezit geraakt, verdwenen, vooral de kleinere, en wat nog bleef, is sterk verbouwd en gemoderniseerd. De molens verloren door de technologische vernieuwing in de eerste helft van de 20ste eeuw hun functie. Een gedeelte van de boerderijen - ten dele uit minderwaardig bouw materiaal - raakte wellicht al in het laatste kwart van de 19de eeuw door de toenmalige landbouwcrisis in verval, maar verdween vooral in de 20ste eeuw door de toenemende industrialisatie, de modernisering van de landbouw, de ouderdom van die alsmar minder aangepaste woon- en bedrijfsgebouwen en de algemene welvaart met onder meer een spectaculaire nieuwbouw. Diverse percelen akkerland en weiden werden door de genoemde landbouwcrisis in het Haspengouwse bijvoorbeeld voor fruitteelt aangewend. Vooral na de Tweede Wereldoorlog werden gronden tot bouwplaatsen verkaveld. Voormalige boerderijen verdwenen, bijvoorbeeld voor de aanleg van de universitaire campus van Diepenbeek.

6. De molen van Nerem (Montenaken) (Historisch Studiecentrum Alden Biesen, Foto Team).

De representatieve profane gebouwen verloren door de verdrijving van de Duitse Orde en de ontbinding van het Heilig Roomse Rijk vrijwel alle hun eeuwenoude zin en belang. Ook zij kwamen in privé-bezit of werden eigendom van de overheid. In het geval van privatisering - wat zoals gezegd door vererving, verkaveling en verarming veelal onverbiddeijk tot langzame aftakeling zou leiden (22) - is een beperkt aantal lange tijd in handen van dezelfde familie gebleven, meestal echter zijn zij wegens geldgebrek meermaals van eigenaar verwisseld. Niet zelden betoonden die vaak door geldzucht gedreven nieuwe eigenaars weinig respect voor het interieur van hun bezittingen, gebruikten het majestueuze bezit louter als woonhuis of misbruikten het door er onoordeelkundig op in te grijpen. De toestand van die gebouwen is (of was) - vooral wat de grote huizen of kastelen betreft - uiteindelijk afhankelijk van de financiële draagkracht (en van de ambitie en de fantasie) van die eigenaars. Soms worstelt zulk gebouw, zelfs na een restauratie, met een gebrek aan bestemming (23). Het ontbreken van een zinnige bestemming verhindert anderzijds niet zelden de restauratie van zulk gebouw. Soms werd de instandhouding of de restauratie van de gebouwen ook bepaald door het feit of de eigenaars ze zelf bewoonden. Externe factoren als beschadiging door brand of oorlogsomstandigheden konden aanleiding tot restauratie geven (24) of (verder) verval of verdwijning van het patrimonium veroorzaken (25). Indien de gebouwen in handen van de overheid of van instellingen kwamen, is hun toestand veelal afhankelijk van de nieuwe zingeving, kortom van het gebruik dat ervan gemaakt werd of wordt (26).

De nieuwe bestemming die de gebouwen van de Duitse Orde in Vlaanderen kregen, was in de loop van twee eeuwen sterk uiteenlopend: een jachtslot kon gemeentehuis worden (Putte), een commanderij restaurant (Ordingen) of privé-woning (Sint-Pieters-Voeren), het Duitse college in Leuven in de 19de eeuw meisjesschool, een slagmolen hout- en zaagbedrijf (Bilzen), een hoeve schrijnwerkerij (Hof ter Poorten in Althoeselt) enz. Dit stenen patrimonium van de Duitse Orde, zoals dat na de 18de eeuw overgeleverd werd, is in het huidige Vlaamse gewest - gelet op de vele wederwaardigheden door de eeuwen heen - relatief goed bewaard gebleven. Van de veertien representatieve profane gebouwen zijn er drie geheel verdwenen (het Duitse college in Leuven, het refugiehuis

7. Het Hof ter Poorten in Althoeselt (Historisch Studiecentrum Alden Biesen, Foto Team).

(22) Een uitzondering hierop is de commanderij Sint-Pieters-Voeren in privé-bezit, die ondanks allerhande ingrepen al bij al in uitstekende toestand bewaard bleef.

(23) Het kasteel van Gruitrode is daar een voorbeeld van.

(24) Alden Biesen bijvoorbeeld na de catastrofale brand van 1971; in zekere zin ook het Duitse huis van Antwerpen dat 40 jaar na de brand een kopie van de gevel in Bornem kreeg.

(25) Bijvoorbeeld het college van de Duitse Orde in Leuven in 1914.

(26) De Minnepoort, het refugiehuis in Sint-Truiden, ging teloor nadat het anderhalve eeuw (tot 1951) als rijkswachtkazerne en nadien nog een tijdlang als school dienst gedaan had. Een nieuwe functie bleek wegens de vervallen toestand niet meer haalbaar. Het refugiehuis in Tongeren verleent onderdak aan het Koninklijk Atheneum, waardoor het wel behouden bleef. Met dit laatste is Pitsenburg vergelijkbaar. Het gebouwenbestand van die commanderij uit de tweede helft van de 17de en uit de 18de eeuw werd in 1827 door de stad Mechelen aangekocht. Die laatste richtte er een gemeentelijke school in, die in 1881 door de Belgische staat overgenomen werd. Tot op heden is het Koninklijk Atheneum er gevestigd. Wel verdwenen er de gotische kapel en het monumentale 17de-eeuwse barokke poortgebouw.

(27) Zie over de commanderie Gruitrode zeer recent K. Beelen, *Het leven op de commanderie van Gruitrode tijdens de jaren 1767-1792* (Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven, 1997).

(28) Zie over de commanderie, heerlijkheid en parochie Ordingen zeer recent P. Tulkens, *Ordingen in de tweede helft van de 18de eeuw: een Haspengouws dorp in de ban van de Duitse Orde* (Licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1997).

(29) Over de Duitse Orde in Voeren tijdens de Middeleeuwen zie recent A. Mertens, "De verpachting van het paanhuis (1386), de toelating tot een volmolen (1388) en twee 15de-eeuwse kerkregisters van Sint-Pieters-Voeren", *Het Oude Land van Loon*, 48 (1993) p. 189-219.

(30) De commanderie Bekkevoort was al in de 80-jarige Oorlog ten onder gegaan. Daarop vestigde de commandeur zich in de stad Diest. Van die sterk verbouwde Diestse stadscommanderie (nu winkelruimte in de Hasseltse straat) blijft op het wapen in de gevel na nog weinig over.

(31) In de neogotische St.-Martinuskerk van Massemen (Wetteren) werd de laatgotische toren van de 16de eeuw geïntegreerd.

(32) Enkele kleinere gebouwen werden recent gerestaureerd: de kapel van Helshoven en het H. Kruiskapelletje in Ordingen, zo ook het prieeltje van landcommandeur Sickingen in Bilzen (eertijds in een tuin van de Duitse Orde in die stad).

(33) Een precieze inventaris van de overgebleven hoeves en molens is niet voorhanden. Een aantal van de meest indrukwekkende bedrijfsgebouwen is goed behouden, zij het meestal na ingrijpende veranderingen in de 19de en 20ste eeuw: het hof ter Poorten (Althoeselt), de hoeve Oprode in Hoeselt, de Biesenwinning in Bommershoven, de Biesense slagmolen (Bilzen), de Rooiermolen in Diepenbeek, de molen van Nerem (Montenaken), de Lohoeve en de hoeve Brabant in Sint-Pieters-Voeren, de Contzenwinning van Hoeselt (nu gerestaureerd in het Domein Bokrijk) enz.

in Sint-Truiden en het eigenlijke Duitse huis in Antwerpen), negen zeer goed of goeddeels bewaard (de landcommanderie, de commanderijen Gruitrode (27), Ordingen (28), Pitsenburg en Sint-Pieters-Voeren (29), het jachtslot van Pitsenburg in Putte, de rentmeesterswoning of het kasteel van Diepenbeek, het rentmeestershuis van Alden Biesen en het refugiehuis in Tongeren), twee slechts zeer ten dele of in vervallen toestand (de commanderie Bernissem en de commanderie Bekkevoort-Diest) (30). Wat de zes parochiekerken betreft kregen drie parochies in de 19de eeuw een nieuwe kerk (Bekkevoort, Massemen (31) en Ordingen) en bleven er drie al dan niet vergroot in goede staat bewaard (Alden Biesen, Gruitrode en Overrepen) (32). Van de middeleeuwse hospitalen in Vlaanderen is er niets tot ons gekomen, van de pastorieën is die van Overrepen vermeldenswaard en een aantal voormalige hoeves van de Duitse Orde verkeert in behoorlijke staat (33).

Besluit

Niet in het minst in het vroeger lange tijd welvarende gebied van het huidige Vlaanderen waren de gebouwen van de Duitse Orde exponenten van grootgrondbezit, rijkdom en aanzien van dit geestelijk-ridderlijke instituut. Zij waren bedoeld en werden gezien als tekenen van *grandeur*, politieke en economische macht, christelijke overtuiging, *caritas* en ideologie. De drie functies van de Duitse Orde (het strijdende, caritatieve en religieuze) en daarnaast het economische aspect (om die drie functies waar te maken, maar ten langen leste opdat de leden zelf er materieel beter van zouden worden) komen in de aard van het patrimonium tot uitdrukking. De mate waarin dit gebeurde, blijkt niet alleen uit de hoedanigheid en de hoeveelheid van de diverse soorten gebouwen, maar tevens uit de overlevering ervan. Een en ander leert ons meteen hoe relevant en prioritair elk van die functies was. De hospitaalfunctie ging met de Middeleeuwen ten onder en de caritatieve zorg bleef in de Nieuwe Tijd nog slechts uiterst beperkt. Ook het religieuze aspect werd tot een minimum herleid: nauwelijks of geen nieuwbouw in de laatste eeuwen van het *Ancien Régime*, voornamelijk instandhouding van de bestaande kerken, kapellen en pastorieën. De burchten van weleer waren opengebroken prachtverblijven geworden. De overgrote aandacht ging immers uit naar het adellijk-ridderlijke wonen (de commanderijen en buitenverblijven), dat in een standmatige residentie tot uiting gebracht werd, dat aan de hoge aanspraken van de commandeurs beantwoordde en dat de glorie van de orde moest weerspiegelen. Die glorie en die eigen welvaart vinden we ook terug in de economische relictten, verblijven van opzichters, medewerkers en arbeidskrachten als rentmeesters, pachters en boswachters: de schitterende, niet zelden Maaslandse refugiehuizen en rentmeesterijen en de vaak imponerende molens en boerderijen. Wat van het stenen patrimonium van de Duitse Orde - geheel of slechts ten dele - in Vlaanderen en in naburige gewesten overblijft, markeert niet alleen de zes eeuwen oude, grensoverschrijdende betekenis van de balijen Biesen en Koblenz en de bijzondere uitstraling van de Biesense landcommanderie als balijezetel, maar ook de historisch-culturele samenhang van het Maas-Rijngebied. Bovendien leert ook dit gebouwenbestand ons hoezeer de geschiedenis van de Duitse Orde ingebed is in de globale Europese evolutie van meer dan 800 jaar. De instandhouding of restauratie van die gebouwen heeft niet alleen historische zin, maar tevens blijvende culturele waarde. Getuige daarvan de landcommanderie Alden Biesen, een historisch en kunsthistorisch verantwoord voorbeeld van restauratie en een vrij uniek complex met tegelijk diverse architectuurhistorische stijlen (uit de 16de, 17de en 18de eeuw), dat als Cultureel Centrum van de Vlaamse Gemeenschap een boeiende, nog steeds Europees gerichte functie vervult.

Jozef Mertens
Historisch Studiecentrum Alden Biesen
Bampslaan 4, 3500 Hasselt

Kastelen en parken van Oost-Brabant

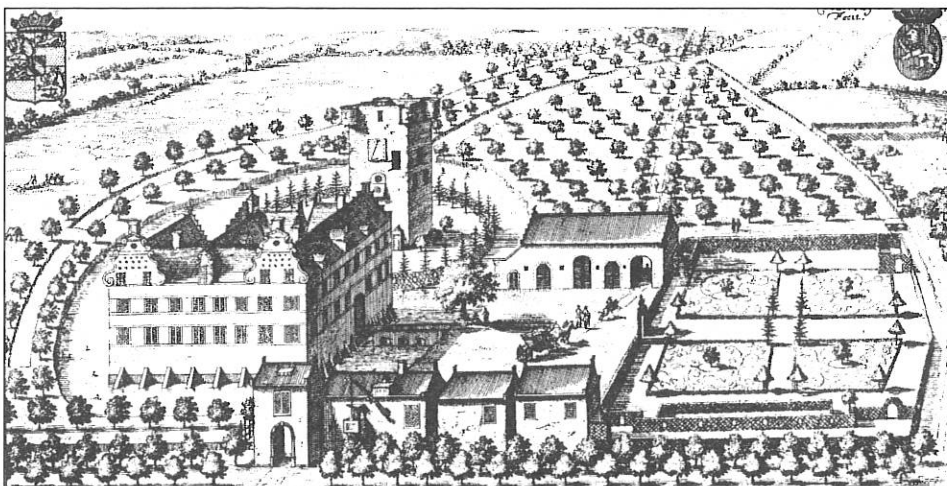
Evolutie van de 16de tot de 19de eeuw

1. De kastelen

Deze uiteenzetting wil de evolutie schetsen van de kastelen en hun omgeving en park na de Middeleeuwen. Voor de evolutie in de Late Middeleeuwen verwijs ik naar de uiteenzetting van Frans Doperé.

1.1. Woning naast Donjon

Vanaf ongeveer de jaren 1500 verhuisde de plaats waar de heer woont definitief van de woontoren naar een ruimer gebouw, dat tegen of naast de donjon gebouwd werd. Deze toestand is nog duidelijk bewaard in het kasteel van Horst in Sint-Pieters-Rode (Holsbeek), van Terheyden in Rotselaar en van Goetsenhoven (Tienen). In grotere kastelen verschenen afzonderlijke woonvleugels reeds in de 12de en de 13de eeuw, bijvoorbeeld te Gent, Corroy-le-Château, Ecaussines-Lalaing en Vianden. De donjon bleef soms ongewijzigd bewaard als statussymbool (Horst, Rotselaar, Boutersem: afb. 1) of werd opgenomen en aangepast in de nieuwe woonvleugel (Goetsenhoven, Leefdaal).

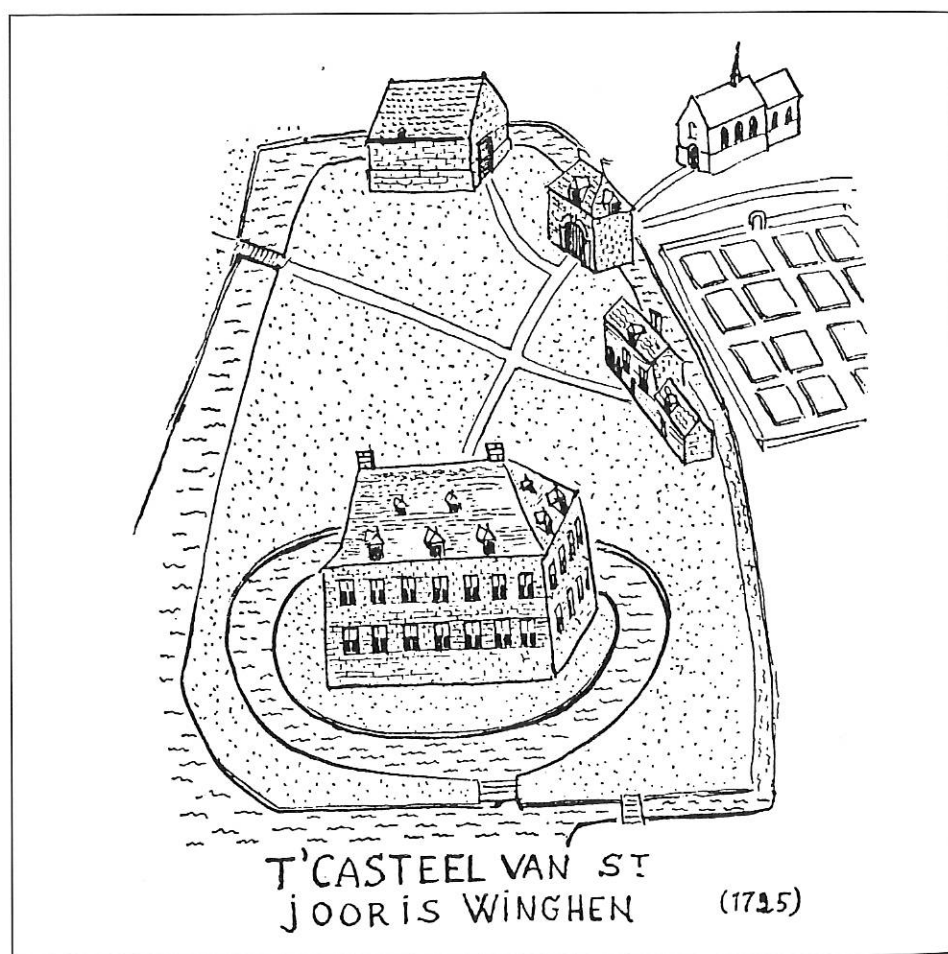
1. Boutersem, kasteel ca. 1700. De oude donjon staat verlaten achter het kasteel op een eiland. Siertuin naast het neerhof. Alles is nu verdwenen. Tekening Harrewijn.

De nieuwe woning was ingericht als een grote herenwoning in de stad, met kelders, gelijkvloers en slaapverdieping en daarboven een zolder onder een tweevlakkig dak tussen twee trapgevels. Grote kruisvensters verlichtten het huis aan beide zijden op de verdieping, maar slechts langs de binnenkoerzijde beneden, terwijl schietgaten of kleine vensters het gelijkvloers aan de grachtzijde verlichtten: een veiligheidsmaatregel tegen roversbenden en inbrekers. Tegen militaire aanvallen werden nog de watergrachten bewaard, die aangepast waren aan gevechten met kanonnen en waarrond soms een dikke aarden wal met een twee-

de gracht aangelegd werd. Dergelijke wal is goed zichtbaar op tekeningen van 1588 die een belegering van het kasteel van Horst en van Westerlo voorstellen, maar werd meestal in de 18de eeuw afgeschaft bij het aanleggen van het park (1).

Het kasteel van Arenberg in Heverlee (Leuven) biedt een ander monumentaal exemplaar van dat stadium, met twee grote vierkante torens op elk geveleinde, rijkelijk verlicht met grote vensters vanaf de eerste verdieping. Dergelijke grote kastelen waren binnen luxueus versierd met marmeren schoorsteenmantels en barokke stucplafonds, die in het kasteel van Horst goed bewaard bleven. Deze plafonds zijn de oudste gekende realisaties van stukadoor Jan-Christian Hansche, gesigneerd met zijn initialen en gedagtekend 1655 aan de rand van een medaillon in de tweede ridderzaal. Van dezelfde kunstenaar zijn kunstplafonds bewaard in de kastelen van Machelen en van Modave bij Huy (1667) en in de abdij van Park-Heverlee (refter in 1672 en bibliotheek in 1679).

1.2. Afzonderlijke adellijke woningen in de 17de eeuw

2. Sint-Joris-Winge, klein torenloos kasteel uit de 17de eeuw met dubbele gracht. Tekening op kaart van 1725 op het kasteel bewaard.

(1) F. Doperé en W. Ubregts, *De donjon in Vlaanderen* (Brussel, 1991) afb. 42 en 256. Sporen van dergelijke aarden wal tussen twee grachten zijn goed zichtbaar op afbeelding 2.

Er ontstonden ook kleinere, vierkante of rechthoekige kastelen, verdedigd door een watergracht. Zij werden opgericht boven een kelderverdieping, met twee of drie bouwlagen, en afgedekt met een hoog viervlakkig dak met een of twee schoorstenen in de top. Voorbeelden hiervan vindt men te Sint-Joris-Winge (1658; afb. 2), te Egenhoven (Heverlee, Oud Jezuietenhof) zonder hoektorens en te Oorbeek (1643) met drie ronde hoektorens. Een kleiner exemplaar is bewaard

3. Rummen, Slot Schoonbeek, gebouwd in 1626. Huidige toestand alsook boven het kasteel van Bets. Tekening Jacques Halfants.

te Aarschot, steenweg op Betekom nr. 7: het "wit toreke" hoog opschietend naast een vierkant gebouw. Soms vertoont de herenwoning een smal en hoog silhouet als herinnering aan een woontoren; bijvoorbeeld te Neerlinter (Linter, 1628), het hooghuis te Nieuwrode (Holsbeek) en "het kasteeltje" in Tildonk (Haacht, verbouwd in 1642) merkwaardig op een motte gebouwd. Rummen (Geetbets) bewaart het interessante slot van Schoonbeek aan de Kraaistraat nr. 9, in 1626 gebouwd met een torenachtige aanbouw onder een tweevlakkig dak (zie afb. 3). Een groter exemplaar vindt men in het kasteel van Ter Loonst te Kampenhout (1593) en een kleiner exemplaar aan de Velperivier in het gehucht Bijvoorde te Kerkom (Boutersem). Het kasteel van Spoelbergh te Lovenjoel (Bierbeek) is met zijn twee hoektorens een verkleining van het Arenbergkasteel te Heverlee (2).

1.3. De lusthuizen van de 18de eeuw

In de loop van de 18de eeuw vermenigvuldigden zich grote, aangename woningen, omringd met een uitgestrekte lusttuin; zij namen dikwijls de plaats in van een oud versterkt kasteel of groeiden uit een boerderij. Deze kastelen vertonen meestal een gelijkaardige voor- en achtergevel, centraal gemerkt door een of drie deuren en een fronton. De hoge vensters hebben geen stenen kruisramen meer met glas in lood, maar grote of kleine ruiten in houten ramen; zij zijn voorzien van twee hoge luiken. Alle muren zijn volledig wit bezet. De invloed van de Franse Louis XV en Louis XVI is goed herkenbaar in die grondige wijziging van

onze traditionele, zogenaamde "Spaanse" stijl met rondboogdeuren, kruisvensters en trapgevels. Dezelfde kenmerken bestempelen de gewone burgerhuizen, de pastorieën, de kloostergebouwen en de stadhuizen (bijvoorbeeld van Diest).

De kasteelhoeve, vroeger rond de binnenkoer geschaard, werd voortaan op afstand van het kasteel gebouwd, de grachten werden uitgebreid tot vijvers en de naastlopende openbare weg werd omgeleid rond het park.

Talrijke voorbeelden van dergelijke kastelen zijn in Oost-Brabant bewaard, hoewel meestal in de 19de eeuw gewijzigd door vergroting met hoekpaviljoenen of hoektorens in dezelfde stijl.

4. Lubbeek, Kasteel van Gellenberg, gebouwd ca. 1775 met hoekpaviljoenen van 1908. Park grondig gewijzigd in de 19de eeuw.

Lang in verval was het kasteel van Schoonhoven te Aarschot, met drie lange vleugels gebouwd zoals het beter bewaarde kasteel van Everberg (Kortenberg). Vergroot aan weerszijden van een 18de-eeuwse kern zijn de kastelen van Kleerbeek te Houwaart (Tielt-Winge), van de Biolley en van Gellenberg te Lubbeek (afb. 4), van Vertrijk (gemeentehuis van Boutersem geworden), van Vroenhoven te Kortenen en van Bets te Geetbets, alsook het kasteel van Eyll te Sint-Joris-Weert (Oud-Heverlee). Het kasteel van Oorbeek kreeg een nieuwe zijvleugel in die stijl naast gemeld ouder gebouw.

1.4. Nieuwbouw of uitbreidingen na 1800

Het wit kasteel

Het witbezette kasteel van de 18de eeuw bleef nog in trek tot het midden van de

(2) Cfr. R. Casteels, *800 jaar domein de Spoelberch te Wespelaar* (Haacht, 1997).

volgende eeuw. Het werd bijna vierkant met een stomper dak: het kasteel van Gempe aan de Leuvensesteenweg te Tielt-Winge tegen Lubbeek (1826), het eigenaardig vierkante wit kasteel te Lovenjoel (Bierbeek), het Hof "de Rekem" te Buken (steenweg op Winksele) alsook het grotere en mooiere kasteel van minister de la Coste te Glabbeek-Zuurbemde (thans home Levensvreugd), wat later uitgebreid met twee majestueuze zijvleugels in hoefijzerplan naar Italiaanse mode (blootgekapte gevels).

De neostijlen vanaf ca. 1850

Onder invloed van de romantiek werden kastelen in neogotiek gebouwd, met fijne hoektorens en kantelen. Het monumentaal kasteel van Meldert (Hoegaarden) werd vanaf 1845 in steen opgetrokken met een geaccentueerd middenstuk en hoekpaviljoenen zoals een 18de-eeuws kasteel, maar in gotische stijl met een hoge donjon in het midden (architect Vivroux, van Huy). In 1867 werd in de tuin een sierlijke orangerie gebouwd in de laatgotische stijl van de Loire (Louis-XII-vleugel te Blois) door de bekende architect Beyaert. Dat gebouw dient thans als kapel; de site wordt door de Aalmoezeniers van de Arbeid als college gebruikt.

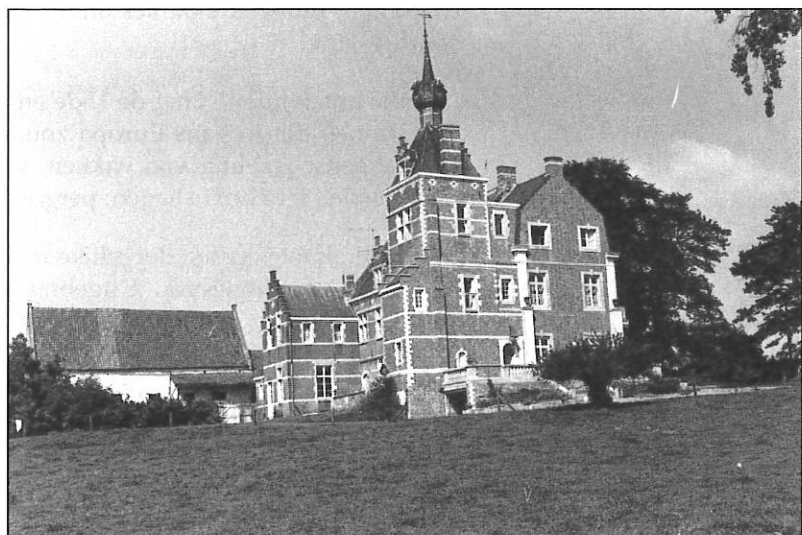
Te Linden (Lubbeek) staat het "Rood Kasteel", in 1870 gebouwd door de Leuvense brouwer Carleer op een bijna vierkante plattegrond zoals de kastelen van het begin van de 19de eeuw, maar in gotische stijl met twee slanke torentjes in het midden versierd. De binnendecoratie is zeer verzorgd en goed bewaard, zoals te Meldert.

In dezelfde jaren werd een neogotisch kasteel op vierkant plan naast de kerk van Kersbeek (Kortenaken) gebouwd. Het kasteel "Vroenhoven" van de Wouters d'Oplinter, te Kortenaken zelf, werd in Tudorstijl (Engelse gotiek) vergroot. In Messelbroek (Scherpenheuvel-Zichem) staat een klein eigenaardig kasteel met vierkante middentoren, rijk versierd met bakstenen arcaturen en consolen van neo-Romaanse inspiratie.

Vergrotingen in oorspronkelijke stijl

Terwijl neogotische kastelen gebouwd werden, zien wij, vooral tussen 1870 en 1914 en zelfs tot ca. 1930, andere, oudere kastelen herhaaldelijk vergroten in hun oorspronkelijke stijl van de 17de of van de 18de eeuw. Meestal gebeurde dit door uitbreidingen met hoekpaviljoenen aan weerszijden van een oudere kern, bijvoorbeeld in twee kastelen te Lubbeek (de Biolley en Gellenberg) en in het kasteel van Kwabeek te Verrijck (thans gemeentehuis van Boutersem) en van Eyll te Sint-Joris-Weert. Het kasteel werd verbreed en van hoektorens voorzien te Linden (Lubbeek), Kleerbeek te Houwaart in 1912 (Tielt-Winge) en Bets te Geetbets (Kortenaken). Het interieur van deze kastelen werd meestal tegelijkertijd grondig verbouwd en gedecoreerd.

Twee andere kastelen in het Hageland werden deze eeuw in de 17de-eeuwse stijl met kruisvensters, trapgevels en

5. Boutersem, Kasteel van Kerkom. In 1913 vergroot en van een toren voorzien in de 17de-eeuwse stijl van de hoefwoning waartegen het gebouwd werd.

torens gebouwd naast een originele hoevewoning van dezelfde stijl: te Kerkom (afb. 5; Boutersem) en te Attenrode (Glabbeek). Twee kastelen ontsnapten aan die vergrotingsrage omdat zij in die periode onbewoond waren: Horst te Sint-Pieters-Rode en Sint-Joris-Winge, reeds hoger beschreven.

In 1914 werden enkele kastelen door het Duitse leger in brand gestoken en na de oorlog heropgebouwd in Franse 18de-eeuwse stijl: Pellenberg te Lubbeek (verbouwd en vergroot), Vijverhof te Korbeek-Lo (Bierbeek) in Louis XVI zoals oorspronkelijk in ca. 1890 gebouwd, en het groot kasteel te Kobeek-over-Lo, door baron de Dieudonné in Louis XIV op een nieuwe plaats gebouwd. In 1939 werd zijn kasteel door zijn schuldeisers verkocht, na een onbetaald festijn!

2. De kasteelparken

2.1. Tuinen in de 16de en de 17de eeuw

De tuin is een kunstwerk waarbij de natuur rond een woning ingericht wordt tot genot van al de zintuigen: bloemen voor de kleur en de geur, vogelzangen voor het gehoor, vruchten en groenten voor de smaak, lommer en water voor de frisheid. De tuin moet een oase van rust rond het huis scheppen.

De middeleeuwse kastelen en abdijen hadden hun binnenkoer aangelegd met bloemenperken en sierstruiken, klimrozen en fonteinen. Van de Arabische tuinen komen de marmeren waterbekkens, de lommerhuizen en de volières. In middeleeuwse miniaturen worden die tuinen gedetailleerd voorgesteld, in vierkantige vakken ingedeeld, gescheiden door decoratieve houten bareeltjes, om de aanplantingen te beschermen tegen de jachthonden. Naast sierbloemen komen ook groenten en fruitbomen. Kruidentuinen komen tevens voor, meestal in abdijen, met medische planten voor de apotheek. Te Boutersem, in het domein "Kwabeek", ten zuiden van het kasteel, thans gemeentehuis, werd een kruiden-rozenrozentuin aangelegd, in vakken verdeeld en afgeboord door buxushaagjes zoals in de 16de en 17de eeuw. Een beschrijving van de in die tuin geplante kruiden, met hun culinaire en medische eigenschappen, is op het gemeentehuis ernaast te verkrijgen.

In Hesdin (Frans-Vlaanderen) hadden de graven van Vlaanderen in de 13de en 14de eeuw een ommuurd park en bos van 940 ha aangelegd, met een dierentuin, volières en allerlei automaten die met waterkracht bewogen werden: muzikanten, clowns en duivels. Men wandelde langs rivieren, watervallen en bruggen (waar acht buisjes de dames onder hun rokken besproeiden). Een Disneyland *avant-la-lettre!*

In Italië ontstonden vanaf de 15de en de 16de eeuw rond rijke villa's de renaissancetuinen die in gans Europa zouden nagevolgd worden. Deze tuinen zijn een aaneenschakeling van vakken, verlevendigd door gevarieerde figuren en volutenspel, met buxushagen, pergola's, trappen en fonteinen.

Ook in Brabant werden dergelijke renaissancetuinen in de 17de eeuw naast talrijke kastelen aangelegd. Uitgebreide albums met tekeningen in vogelvlucht van de Brabantse kastelen en parken, die een goed beeld ervan geven, werden omstreeks 1700-1750 uitgegeven: *Les délices de la Noblesse, contenant plus de deux cens vues et perspectives de beaux édifices ... du duché de Brabant*. Zo zien wij bijvoorbeeld het kasteel van Boutersem, nu totaal verdwenen, met barokke gebouwen rond een binnenkoer, de oudere donjon op een eiland en naast het neerhof een siertuin (zie afb. 1). Een gelijkaardige toestand vinden wij in dat boek over het kasteel van Herent, de abdij van Vlierbeek te Kessel-Lo, de kastelen van Bouchout te Meise, van Grimbergen, van Perk en Elewijt, Wemmel, Huldenberg enz. Er staan echter geen kastelen van het Hageland in. Al die tuinen zijn verdwenen; voor het kasteel van Gaasbeek werd een renaissancetuin heraangelegd.

Zij waren niet rond het kasteel geschikt, maar aan een zijde, buiten de grachten van het kasteel, *en hors d'oeuvre*, in tegenstelling tot de Franse en de Engelse tuinen. Dat is ook op te merken op onze tekening van het kasteel en park van Sint-Joris-Winge, die wij naar de stafkaart van Ferraris hebben opgesteld (afb. 6).

2.2. De Franse tuinen

In de 17de eeuw ontstond rond de kastelen van de Franse vorsten en hoge adel een nieuw type van tuinaanleg: de Franse tuin. De natuur wordt onderworpen aan een architecturale schikking, die diepe perspectiefvelden ontwikkelt tussen rechthoekige bosranden, afgezoomd met hoge hagen. De open ruimte wordt ingedeeld in uitgestrekte rechthoekige vakken, versierd met arabesken in lage buxusheesters gesnoeid, *broderie* geheten. Brede wegen dalen van het kasteel evenwijdig met kanalen en fonteinen, tussen vazen en beelden over trappen. Een Franse tuin wordt in een brede oogslag aanschouwbaar, want geen enkele boom of struik onderbreekt de perspectieven. In de Middeleeuwen bevonden de kastelen zich ook midden een boomvrije omgeving om strategische reden van beveiliging.

Parijs

In Parijs werden vanaf 1600 de eerste Franse tuinen aangelegd naast het Paleis van Luxemburg en van de Tuileries, met zijn 5 km lange perspectief (Champs Elysées). In 1656 begon tuinarchitect Le Nôtre voor Nicolas Fouquet, de schatrijke minister van financiën van de jonge Lodewijk XIV, aan het Park van Vaux-le-Vicomte ten zuiden van Parijs. Dat park kwam op zes jaar klaar met de inzet van 18.000 werklieden. De jaloeze Franse koning liet Fouquet arresteren en gelastte Le Nôtre met de aanleg van het park van Versailles over een lengte van 3 km en een breedte van 1 km! Beide parken zijn bewaard.

Edingen

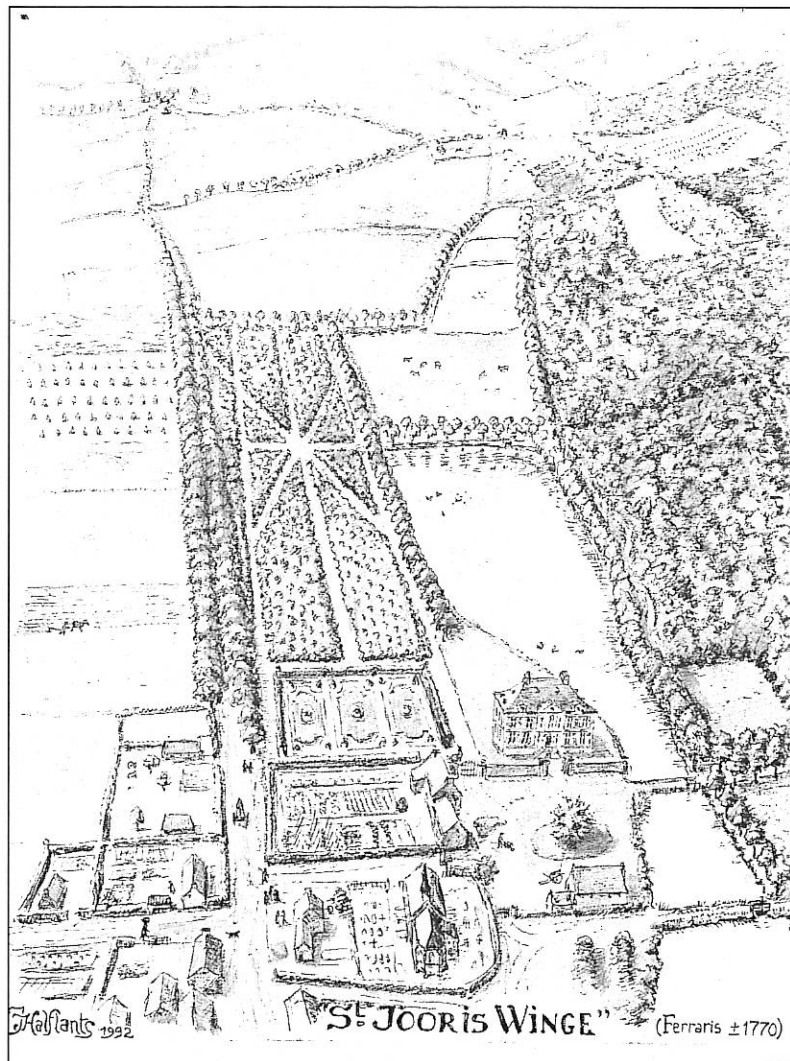
Veertig jaar vóór Versailles werd te Edingen een 266 ha groot park en bos aangelegd met een vijver van 10 ha en een paviljoen, waarrond zeven dreven in stervorm door de bossen uitwaaien. Deze stervorm zou men later in talrijke parken terugvinden, bijvoorbeeld te Sint-Joris-Winge, Lubbeek (afb. 7) en Verrijck, waar zij nu verdwenen zijn.

Beloeil

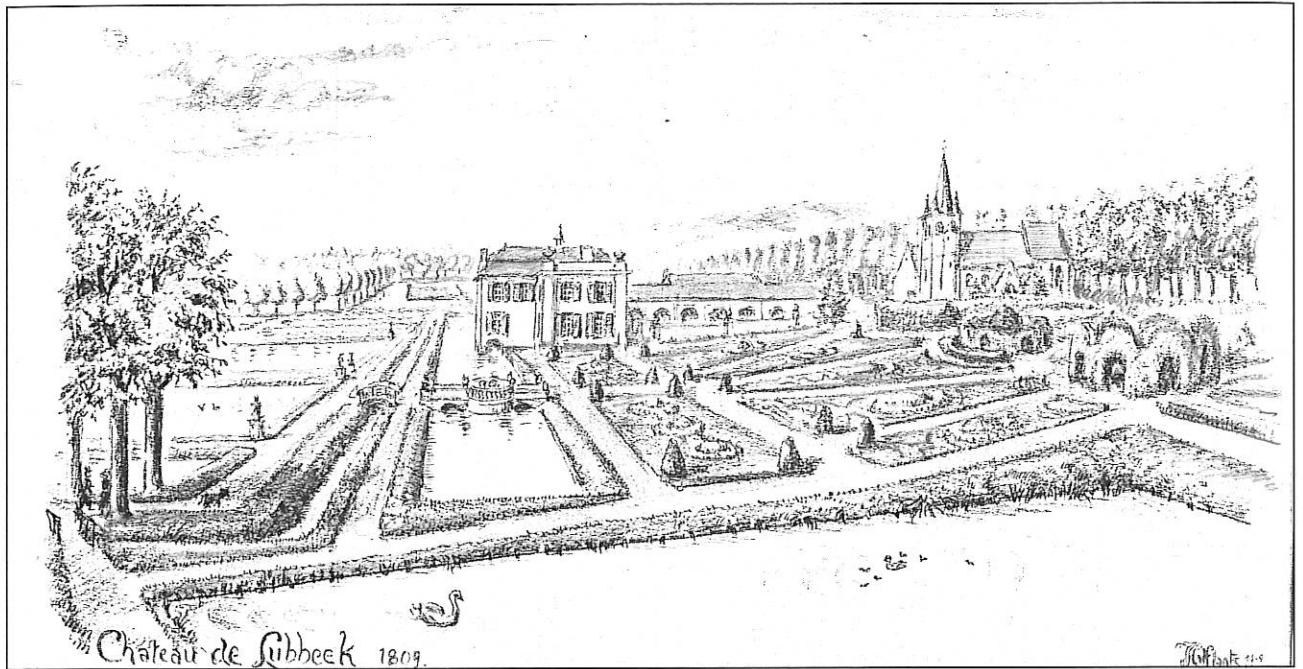
Gelijktijdig met Versailles creëerde de prins de Ligne te Beloeil de nog bewaarde typisch Franse tuin van 120 ha met een perspectief van 3,5 km! Dit park kon per koets en per boot "bewandeld" worden.

Wespelaar

Te Wespelaar liet Jan-Baptist

6. Sint-Joris-Winge, kasteel, park, kerk en dorpskom. De grote vijver is weinig veranderd midden een grondig gewijzigde Engelse tuin in 1833. Tekening Jacques Halfants naar de kaart van Ferraris en bestaande gebouwen.

7. Lubbeek, Franse tuin van de 18de eeuw rond het kasteel uit dezelfde tijd. Rechts de verdwenen kapel van Lubbeek. Tekening Jacques Halflants naar een plan van 1809 op het kasteel bewaard..

Plasschaert tussen 1780 en 1820 een deels Franse, deels Engelse tuin aanleggen, die bekend was voor zijn talrijke beelden van beroemde figuren uit de Oudheid tot toen, filosofen, letterkundigen en dichters. De wandelaars vertelden hetgeen zij wisten over die personaliteiten. De beelden zijn op één na verdwenen, maar enkele paviljoenen, een oranjerie en een ingewikkelde kunstmatige grot zijn er bewaard tussen kanalen en vijvers. In Brabant zijn nog enkele andere Franse tuinen bewaard, o.a. rond het kasteel van Sterrebeek, van Rixensart, van Leefdaal en het koninklijk park te Brussel. In 1908 liet Leopold II er een aanleggen voor het museum te Tervuren.

Vorige eeuw werden echter de meeste Franse tuinen veranderd in Engelse tuinen; dikwijls bleven enkele rechtlijnige dreven in het beboste gedeelte van het park bewaard. De gedetailleerde stafkaart van graaf de Ferraris, omstreeks 1770 opgemaakt voor gans België, geeft ons kostbare aanduidingen over deze verdwenen Franse parken. In Oost-Brabant waren er tamelijk grote exemplaren te zien te Vertrijk (vijver bewaard in het park van het huidige gemeentehuis van Boutersem), voor het kasteel van Arenberg te Heverlee (deels heraangelegd) en te Lubbeek. Deze laatste was aangelegd door de adellijke abdij van Sint-Geertrui (Leuven) rond hun buitengoed, met veertien vijvers over 1 km en bosdreven van 1 tot 2 km lang, die gedeeltelijk bewaard zijn rond het huidige kasteel van de familie van burggraaf de Biolley, thans eigendom van baron en barones D. Gillès de Pélichy. Er waren ook kleinere Franse tuinen aanwezig rond het kasteel van Sint-Joris-Winge, van Gellenberg te Lubbeek en andere.

2.3. De Engelse tuinen

In Engeland ziet men in de 18de eeuw talrijke tuinen ontstaan die een landelijk landschap met een kronkelende rivier, heuvels en speelse bomengroepen reconstrueren. De invloed van de Engelse en Hollandse landschapsschilders en het naturisme van schrijvers zoals J.J. Rousseau in Frankrijk is hier merkbaar. Onder invloed van China verschenen er ook "poëtische tuinen" met kleine gebouwen, obeliskken, Griekse of Chinese tempels, triomfbogen, grotten en ruïnes, waar aan literaire verhalen herinnerd wordt. In Versailles liet koningin Marie-Antoinette een boerderij met een neerhof aanleggen.

De hoofdregel in een Engelse tuin is de nabootsing van een natuurlijk landschap, zonder rechte lijnen. Bomengroepen verdelen de tuin in afzonderlijke onderdelen die zichtbaar worden naar gelang men hem bewandelt. Een grote variëteit van boomsoorten die door contrasten van vorm en bladkleur voor afwisseling zorgden, werden vanuit alle werelddelen ingevoerd.

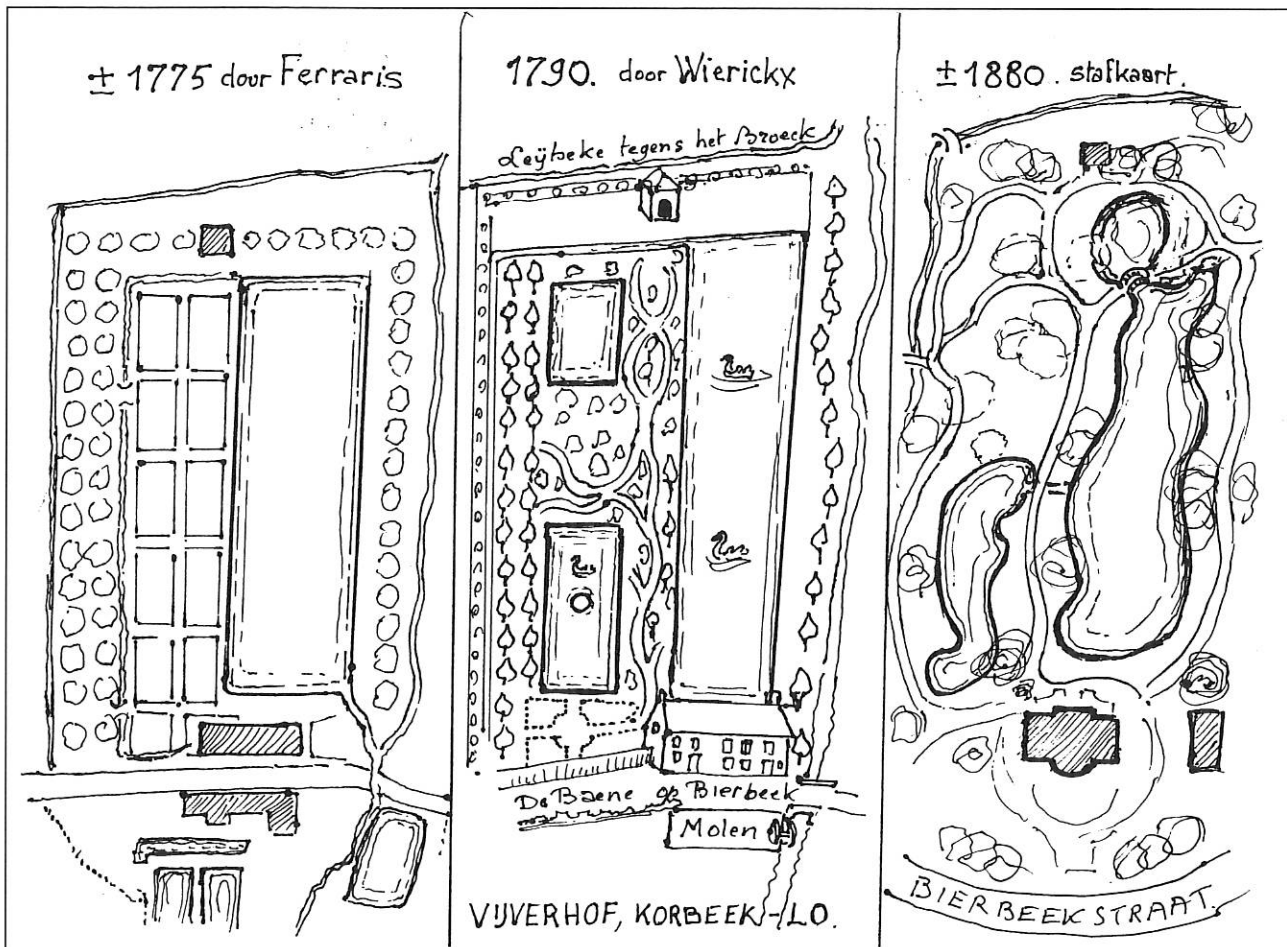
De Engelse tuinen zijn zo talrijk bewaard, dat hier voor Oost-Brabant alleen zelfs een opsomming ons te ver zou leiden. De meesten zijn private eigendommen. Via de recent gestichte organisatie "Open Tuinen" (3) kan geïnformeerd worden naar de tuinen die door de eigenaars toegankelijk gemaakt worden. Wij vermelden hier enkele publieke parken: het stadspark en de kruidentuin te Leuven, het park van het kasteel van Arenberg te Heverlee, het kasteelpark van Vertrijk te Boutersem (gemeentehuis), het park "Ter Elst" buiten Aarschot, de stadsparken van Tienen en Diest.

Ter illustratie geven we hier de evolutie (van 1770 tot 1880) van een klein park van het kasteel "Vijverhof" te Korbeek-Lo, waar geleidelijk van het type Franse tuin overgegaan werd naar het type Engelse tuin (afb. 8).

3. De kastelen in de dorpsgemeenschap

Landschappelijk gezien vormt het kasteel met zijn hoge parkbomen, naast de kerktoeren, een centrale klemtoon die aan het dorp een typisch cachet verleent. Boomdreven verbinden het park met naburige wegen, bijvoorbeeld te Horst in Sint-Pieters-Rode, te Linden, te Bets en te Houwaart. Terwijl de gewone bossen

(3) Open Tuinen in België, Generaal Jacqueslaan 25, 1050 Brussel.

8. Korbeek-Lo, Vijverhof. Evolutie van Franse tuin naar Engelse tuin. Tekening Jacques Halfants naar kaart van Ferraris, Wierickx en stafkaart van 1880.

regelmatig gekapt worden, blijven in de parken de veel oudere en monumentale bomen van gevarieerde soorten staan. Als beschermd biotoop vormen zij ook een natuurreservaat voor vogels, vlinders, insecten, andere dieren, planten en "wilde" bloemen.

Sociaal gezien genoten de meeste kasteelbewoners tot recent van een zekere prestigiesituatie in hun dorpsgemeenschap. In de kleine dorpen, van minder dan duizend inwoners, stonden zij als belangrijke grondbezitters in contact met de meeste dorpeligen, die huurder, jachtwachter (of stroper!), hovenier, koetsier of chauffeur op het kasteel waren of er hun dochter als keuken- of kindermisje, wasvrouw, strijkster of couturière heenstuurden. Het burgemeestersambt en het voorzitterschap van verenigingen werd dikwijls door een familielid van het kasteel uitgeoefend.

In de dorpen met een kasteel naast de kerk zijn de meeste huizen niet gegroepeerd in de kern, maar langs een paar straten aan de tegenovergestelde kant van het kasteel. De meeste gronden rond het kasteel zijn niet als bouwgrond beschikbaar en worden door de kasteelbewoner niet verkocht, tenzij door zijn erfgenamen voor de betaling van erfenisrechten, wanneer niet voldoende andere eigendommen te verdelen zijn. Hoewel vele gronden na de laatste oorlog verkaveld werden, vinden wij nog voorbeelden van een nog onverkaveld omgeving van kasteelparken te Linden, Sint-Joris-Winge, Kerkom, Binkom, Lovenjoel, Bunsbeek, Kortnaken, Wespelaar, Everberg, Leefdaal e.a.

In de moderne wereld vormt het kasteel en zijn park een beeld van een vroegere sociale situatie met grotere standenverschillen, die de laatste decennia sterk afnam. Omdat de onderhoudskosten van die thans overdreven grote woningen en parken economisch zeer zwaar geworden zijn, worden deze domeinen bij elke vererving bedreigd met verval of onaangepaste bestemmingen zoals klinieken, bejaardenhuizen of scholen. Verschillende kastelen werden aangepast tot gemeentehuis of cultureel centrum. Ook grote oude hoeven met lege schuren en onaangepaste stallen zijn met verval bedreigd. Kerken, kastelen en parken zijn belangrijke bestanddelen van ons historisch patrimonium en tevens prestigegebouwen die elke generatie tracht te bewaren. In literatuur en film wordt de speciale sfeer van het leven in kastelen nog graag opgeroepen en geïdealiseerd. In werkelijkheid moeten de huidige kasteelbewoners enorm veel geld, tijd en eigen werk besteden om hun familiaal patrimonium in leefbare staat te bewaren. Maar telkens een kasteel en een park toegankelijk wordt, zijn talrijke bezoekers klaar om die sfeer van rust en harmonie even te beleven.

Literatuur

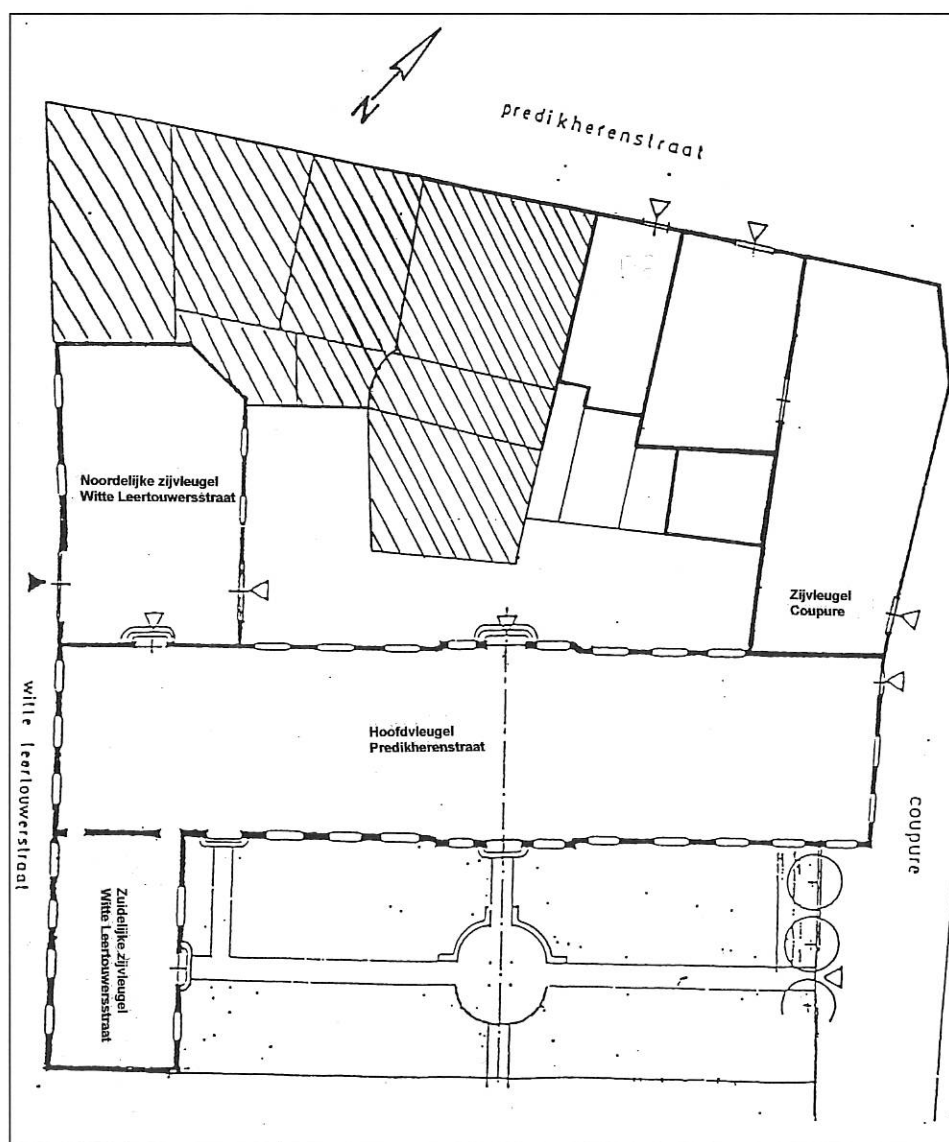
Selectieve bibliografie met betrekking tot kasteeltuinen:

J.G.P.A. Benoist-Mechin, *L'homme et ses jardins, ou la métamorphose du Paradis terrestre*, Parijs, 1975; R. Pechere, "Les jardins d'hier et d'aujourd'hui", in: L.-F. Genicot, *Châteaux de plaisance: manoirs, demeures classiques et résidences d'été*, Le grand livre des châteaux de Belgique II, Brussel, 1976, p. 18-31; J. Halfants, "Over Franse en Engelse tuinen. Hun ontstaansgeschiedenis en lokale voorbeelden", *Meer schoonheid*, 39 (1992) p. 82-88; F.A. Lefever, "De Leuvense tuinarchitectenfamilie Rosseels", *Meer schoonheid*, 34 (1987) p. 65-74; Van Den Bossche, "De encyclopedische tuin van Roselaer te Lochristi", *Monumenten en Landschappen*, 13/1 (1994) p. 31-46; A. en P. Van Ypersele de Strihou, *Laken, een kasteel in het verlichte Europa*, Tielt, 1991.

Jacques Halfants
Voorzitter Heemkundige Kring "Libbeke"
Gellenberg 93
3210 Lubbeek

Een verwaarloosd en vergeten monument: Het Hotel d'Hanins de Moerkerke

Het Hotel d'Hanins de Moerkerke is een 18de-eeuwse herenwoning aan de Coupure te Brugge. Het is een imposant complex waarvan de hoofdvleugel parallel loopt met de Predikherenstraat en zich uitstrekt vanaf de Witte Leertouwersstraat tot aan de Coupure. Hoewel dit complex zich dus uitstrekt over de breedte van een gans huizenblok, is het grotendeels aan het oog onttrokken aangezien de hoofdvleugel verscholen ligt achter een gesloten huizenrij die uitkomt in de Predikherenstraat.

1. Vleugelstructuur van het Hôtel d'Hanins de Moerkerke.

Huidige structuur

Het Hotel d'Hanins de Moerkerke behoort tot het type *entre cour et jardin*. In de 19de eeuw bevond zich aan de kant van de Predikherenstraat een erekoer met hek en ingangspartij, waardoor de hoofdvleugel dus zichtbaar was vanuit de straat. Het hotel heeft aan de Witte Leertouwersstraat een noordelijke en zuidelijke zijvleugel die samen met de eindgevel van de hoofdvleugel een eenvormige gevelpartij vertonen, zodat men zou kunnen menen dat het hier om een rijhuis gaat. Niets laat vermoeden dat op dit rijhuis nog een imposante hoofdvleugel aansluit en dat het deel uitmaakt van een groter complex.

2. Gevel aan de Witte Leertouwersstraat, algemeen zicht, 1996 (Foto R. Müller).

Ook aan de Coupure bevindt zich een zijvleugel die aansluit bij het complex. Deze zijvleugel vertoont echter geen eenvormige gevelpartij. Op de hoek bevinden zich pittoreske geveltjes in neorenaissancetijl. Hierop sluit een grijze lijst-

3. Gevel Coupure nr. 1 A, 1996 (Foto R. Müller).

gevel met mansardedak aan en daarnaast bevindt zich een witte lijstgevel waarin een elegante 18de-eeuwse erker prijkt. Deze lijstgevel met erker vormt de eindgevel van de hoofdvleugel van het Hotel d'Hanins de Moerkerke. Het heterogene uitzicht van deze gevelpartijen laat niet vermoeden dat ze ooit deel hebben uitgemaakt van een en hetzelfde complex. Op de reeds vermelde lijstgevel met erker sluit een tuinmuur aan, waarlangs men een zicht krijgt op de tuingevel van de hoofdvleugel. Spijtig genoeg is ook de grote tuin van dit *hôtel de maître* haast volledig verdwenen. Het heterogene uitzicht van het complex is te wijten aan een aantal verminkte ingrepen die het gebouw heeft ondergaan in 1938.

Voorgeschiedenis

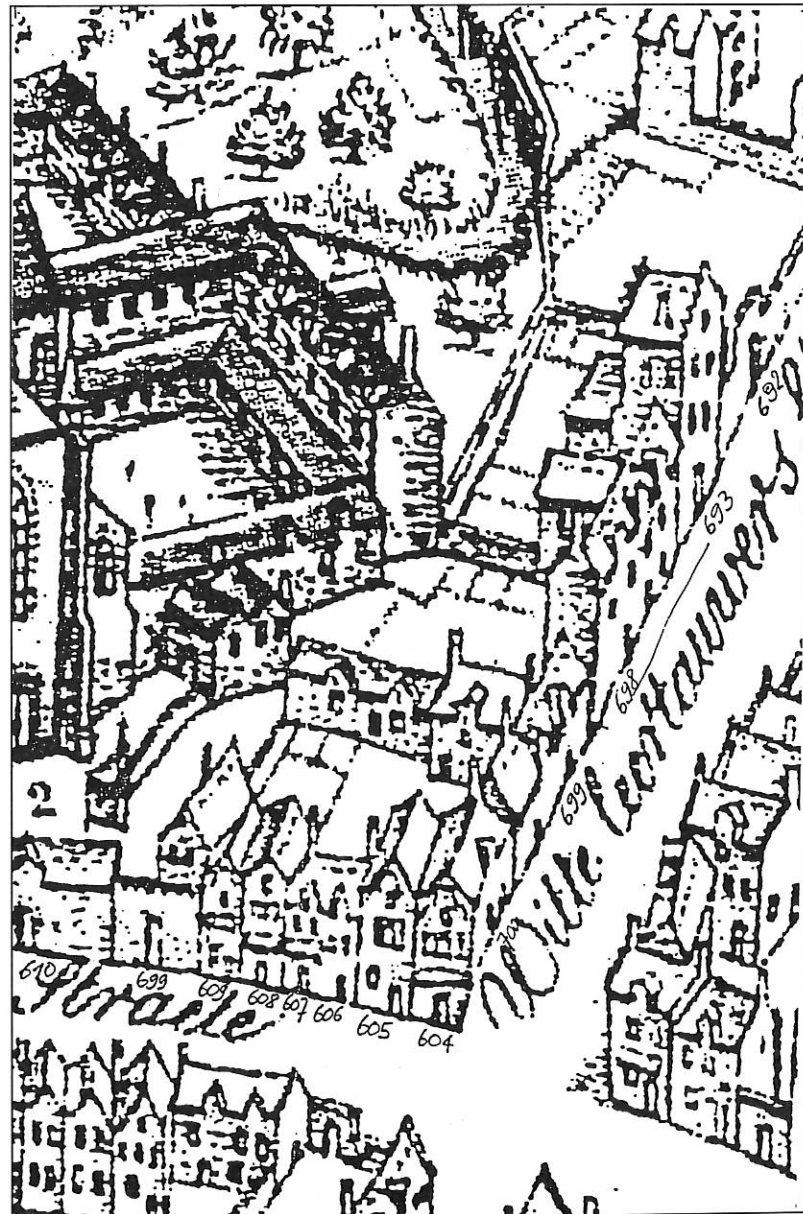
Het Hotel d'Hanins de Moerkerke is tot stand gekomen op een 16de-eeuwse site, die duidelijk te zien is op het Plan van Marcus Geeraerts (1). De vorm van dit 16de-eeuwse huizencomplex vormt als het ware de blauwdruk voor het latere *hôtel de maître*. In 1655 was dit huizencomplex in het bezit van Maximiliaan van Praet, heer van Moerkerke (2).

In 1707 werd deze site eigendom van Pierre de la Villette, die tevens sinds 1700 eigenaar was van de heerlijkheid van Moerkerke (3). Zijn zuster Jeanne Adrienne huwde in 1674 met Philippe François d'Hanins. In 1716 stierf Pierre de la Villette kinderloos en ging de heerlijkheid van Moerkerke over in het bezit van zijn zuster. Via dit huwelijk werden de d'Hanins dus heren van Moerkerke en kwamen ze wellicht ook in het bezit van dit 16de-eeuwse complex waarop later het huidige Hotel d'Hanins de Moerkerke zal verrijzen. Philippe François d'Hanins, die zich vanaf dan de Moerkerke liet noemen, liet dit complex na aan zijn zoon Charles Joseph. In de staat van goed van Maria Cridts, de eerste echtgenote van deze Charles Joseph, is er immers sprake van:

(...) d'helft van een schoon parcheel van eenen woonhuijsse metten toebehoorten ende groot erfve darmede ghaendt staende ende liggende binnen der stede van Brugge ten voorhoofde in de Witte Leertouwer straete (...) (4).

In deze staat van goed wordt ook vermeld dat het complex overgaat in het bezit van Pierre Louis, de oudste broer van Charles Joseph. Het is de zoon van deze Pierre Louis, namelijk Pierre Jacques d'Hanins de Moerkerke (1747-1806) die in het derde kwart van de 18de eeuw het Hotel d'Hanins de Moerkerke zal optrekken op de site van dit 16de-eeuwse complex.

- (1) Brugge, Stadsarchief (= SAB), Plan Marcus Geeraerts (1562).
- (2) SAB, Sint Donaaszestendeel, folio 1733.
- (3) SAB, Sint Donaaszestendeel, folio 1677.
- (4) SAB, nr. 8820a: staat van goed van Maria Cridts (1730).

4. Uitvergroot fragment van het plan Marcus Geeraerts, 1562. De kadasternummers van de verschillende huizen werden door R. Müller toegevoegd.

Opbouw

Omtrent de bouw van het Hotel d'Hanins de Moerkerke ontbreken bijna alle geschreven documenten en archiefbronnen. Zo zijn er dus geen 18de-eeuwse bouwaanvragen of plannen gevonden. Voor de datering van het hotel moet men zich dus baseren op de schaarse aanwijzingen in de bestaande archiefbronnen en op de stilistische kenmerken van het gebouw zelf. Op basis van deze stilistische kenmerken, namelijk classicisme met sporen van late rococo, wordt aangenomen dat het Hotel d'Hanins de Moerkerke tot stand is gekomen in de periode 1765-1775 (5).

Pierre Jacques d'Hanins de Moerkerke, de bouwer van het hotel, was tweemaal getrouwd. In 1771 huwde hij met Claire Diericx. In de koergevel van de hoofd-vleugel van het hotel prijkt een fronton dat versierd is met sculpteerwerk. Het zijn de ineengevlochten initialen C, D en M die in het stucwerk worden uitgebeeld. Zij verwijzen wellicht naar deze Claire Diericx, de eerste echtgenote van Pierre Jacques d'Hanins de Moerkerke. Dit is wellicht een aanwijzing om de bouw van het hotel te situeren na hun huwelijk in 1771 en voor het overlijden van Claire Diericx in 1777. De datum 1771 kunnen we dus beschouwen als een datum *post quem* voor de bouw van het Hotel d'Hanins de Moerkerke.

In de Sint-Donaaszestendelen werd in 1775 verwezen naar een akte van rentenbezetting die verband houdt met het Hotel d'Hanins de Moerkerke. In deze akte wordt vermeld dat Pierre Jacques d'Hanins de Moerkerke een rente opneemt op een huis in de Witte Leertouwersstraat ten voordele van kanunnik Johannes van Outrijve. Het wordt als volgt vermeld in de akte:

(...) betaelt worden binnen de drie maenden van ideren valdagh maer 74 ponden groote vlaems courant geld sjaers te bedetten ende hypoticqueren op een schoon groot parcheel van een huijs met alle sijne toebehoorten staende binnen dese stadt van brugghe ten voorhoofde in de witte leertouwer straete aen de oostzijde van diere staende bekennt in het registre van de sint donas sesteel folio 699 (...) (6).

Wellicht gaat het hier om het Hotel d'Hanins de Moerkerke en is de datum 1775 dus te beschouwen als een datum *ante quem* voor de bouw van het hotel. Uit deze akte blijkt dat de bouw van een dergelijk *hôtel de maître* een zware financiële belasting betekende voor de familie d'Hanins de Moerkerke.

5. Tuingevel hoofd-vleugel Predikherenstraat, 1996 (Foto R. Müller).

(5) Brochure van de stuurgroep *Open monumentendag* 15/09/1991: Achttiende eeuwse architectuur in de binnenstad (Brugge, 1991) nr. 18.

(6) Akte van rentenbezetting, depot Vanderhofstadt 1775, bewaard bij notaris J.P. Demeyer, Sint-Baafsstraat 16 te 8200 Brugge (Sint-Andries)

Hoofdvleugel

Het meest indrukwekkende element van het Hotel d'Hanins de Moerkerke is de enfilade van vijf salons in de hoofdvleugel. Deze hoofdvleugel is ook het best bewaard en geeft een goede indruk van de oorspronkelijke toestand van het gebouw. In de zijvleugels werden gedurende de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw diepgaande wijzigingen doorgevoerd zodat het oorspronkelijk uitzicht hier niet meer zo duidelijk naar voor komt. De tuin- en koergevel van de hoofdvleugel zijn beide in classicistische stijl opgevat, maar vertonen ook nog elementen van de rococostijl. Beide gevels worden gedomineerd door een strak horizontaal lijnenspel tussen plinten, kordonlijst en kroonlijst. Het zijn beide geschilderde lijstgevels van een verdieping. Opvallend is het middenrisaliet dat uit het gevelvlak vooruit springt en dat nog eens benadrukt wordt door een bekronend fronton met sculpteerwerk. In de koergevel vertoont dit fronton de cartouche met initialen van de eerste echtgenote van Pierre Jacques d'Hanins de Moerkerke, terwijl het fronton in de tuingevel voorzien is van allegorische figuren. In het middenrisaliet prijkt ook nog een prachtige arduinen deuromlijsting in rococostijl.

6. Fronton met figuratief stucwerk in de tuingevel hoofdvleugel Predikherenstraat, 1996 (Foto R. Müller).

De enfilade van vijf salons bevindt zich aan de tuinkant en door de zuidelijke ligging van de tuin ontvangen deze salons een bijzonder aangenaam licht. Ook de in elkaars as liggende verbindingsdeuren van de enfilade geven een verrassend lichteffect. Aan de kant van de koer bevindt zich een gang, die parallel loopt met de salons. Deze verdeling van salons geflankeerd door een gang wordt hernomen op de verdieping. De interieurs van de salons vertonen nog een aantal sporen van de 18de-eeuwse vormgeving, maar zijn in de 19de eeuw aangepast aan de nieuwe smaak. Zo is het centrale salon op het gelijkvloers volledig heringericht in neoclassicistische stijl met Ionische colonnades aan de wanden en een centraal plafondrozet in stucwerk. Hier bevindt zich ook een prachtige parketvloer voorzien van inlegwerk met complexe geometrische motieven die een lust zijn voor het oog.

Ook het laatste salon van de gelijkvloerse enfilade werd in neoclassicistische stijl heringericht. Dit salon, dat uitkijkt over de Coupure, werd voorzien van een prachtige plafondschildering waarin stucwerk, allerlei gouden lijstwerk,

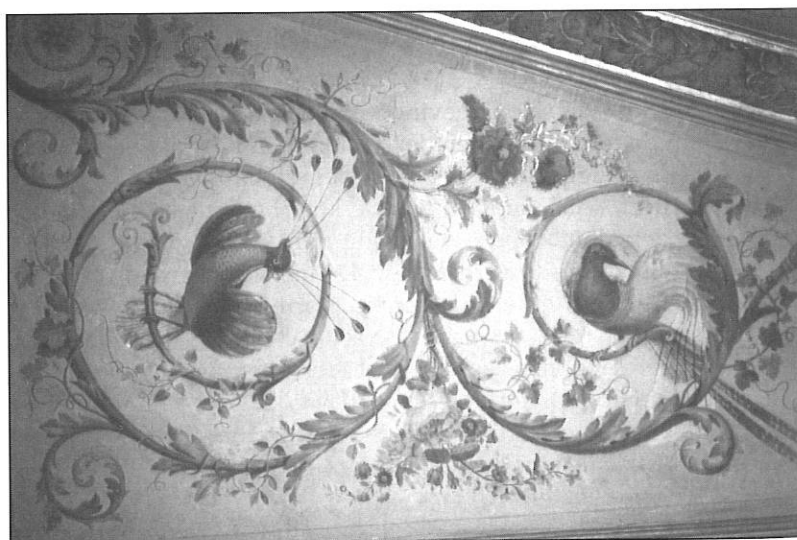

7. Salon 3, detail van de overgang tussen wanden en plafond, fries gedragen door pilasters met Ionische kapitelen, 1996 (Foto R. Müller).

Griekse motieven en exotische paradijsvogels versmelten tot een indrukwekkend en kleurrijk geheel. In de gang aan de koerzijde bevinden zich nog 18de-eeuwse penantspiegels in classicistische stijl. Op de verdieping aan de kant van de Coupure ligt tussen de gang en het eerste salon een kleine ovale ruimte verscholen waarvan de oorspronkelijke functie niet gekend is, maar die door zijn intiem karakter misschien dienst deed als boudoir. De interieurafwerking dateert duidelijk uit de 19de eeuw en is in neogotische stijl opgevat. Opvallend is vooral de merkwaardige plafondschildering waarin wapenschilden van een aantal belangrijke verwante families van het echtpaar Pierre Jacques d'Hanins de Moerkerke en Isabelle Willaëys zijn afgebeeld.

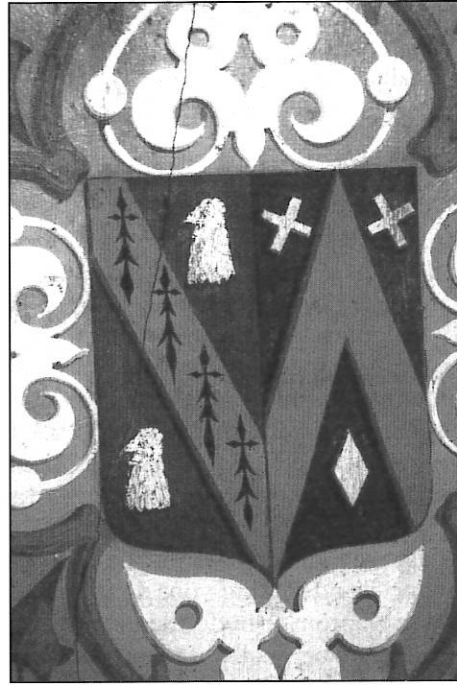
8. Salon 5, algemeen zicht plafond, 1996 (Foto R. Müller).

9. Foto R. Müller.

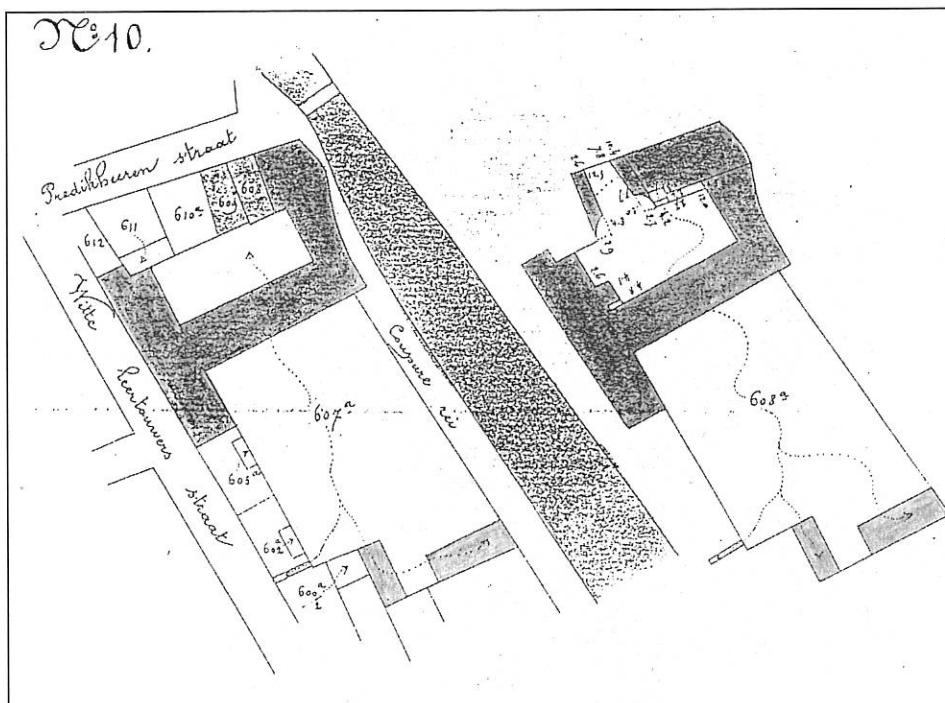
10. Boudoir, plafondschildering, 1996 (Foto R. Müller).

11. Boudoir, wapenschild, R: d'Hanins de Moerkerke - L: niet geïdentificeerd, 1996 (Foto R. Müller).

Bewoners en eigenaars en hun invloed op het uitzicht van het complex

De bouwer van het hotel, Pierre Jacques d'Hanins de Moerkerke, bleef wellicht tot aan zijn dood in 1806 in het hotel wonen (7). Daarna werd het bewoond door zijn tweede echtgenote Anne Isabelle Willaeyns, met wie hij in 1778 was getrouwd (8). Uit dit tweede huwelijk met Anne Isabelle Willaeyns had Pierre Jacques een dochter en drie zonen. De oudste zoon Louis en de dochter Minette bewoonden in 1809 samen met hun moeder het hotel. In 1834 kwam de tweede

12. Kadasterplan 1872. Origineel: Kadaster Brugge.

(7) SAB, Overlijdensakte 1806.
 (8) SAB, Bevolkingsregister 1809-1830, B7.

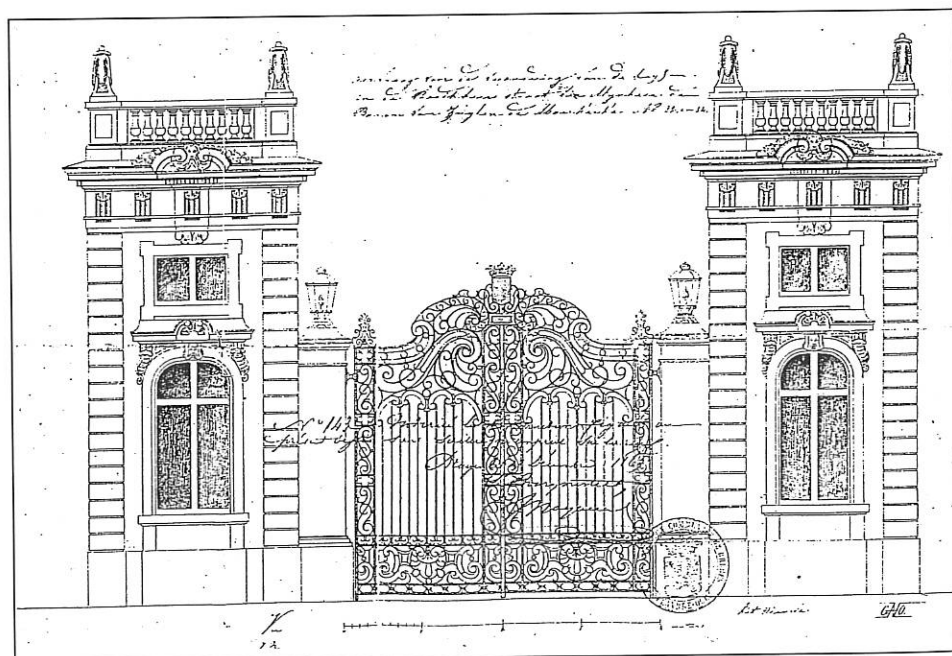
zoon Julien d'Hanins van Outryve zich in het hotel vestigen en in 1835 werd hij er ook eigenaar van (9). In 1857 erfde Honoré d'Hanins de Moerkerke het hotel van zijn broer Julien (10). De jongste dochter van Honoré, Marie Christine, trad op 9 juni 1845 in het huwelijk met Jean Jacques van Zuylen van Nyevelt (11).

Langs deze weg werd de familie van Zuylen van Nyevelt eigenaar van het Hotel d'Hanins de Moerkerke. Marie Christine d'Hanins de Moerkerke en haar echtgenoot vestigden zich op 9 november 1857 in het hotel (12). Het is wellicht ter gelegenheid van de intrek van deze nieuwe bewoners dat de interieurs van de salons van het hotel aangepast werden aan de 19de-eeuwse smaak. De meeste 19de-eeuwse interieurelementen dateren immers uit de jaren 50 van de 19de eeuw. Jean Jacques van Zuylen van Nyevelt liet niet alleen het interieur van het hotel aanpassen, maar voerde ook enkele belangrijke verbouwingen door aan het exterieur. Zo kreeg hij in 1869 de toestemming om twee huizen met trapgevels in de Predikherenstraat nr. 32 en nr. 34 af te breken om aldaar een toegangsgedeelte naar de achterliggende koer aan te leggen.

Zoals we reeds gezien hebben, betekende de bouw van het hotel een zware financiële aderlating voor de familie d'Hanins de Moerkerke. Dit is wellicht de reden waarom er in de 18de eeuw geen erekoer was aangelegd, hoewel een dergelijke erekoer wellicht van meet af aan gepland was. Het was pas Jean Jacques van Zuylen van Nyevelt die in de 19de eeuw genoeg financiële armslag had om tot de aanleg ervan over te gaan.

Van Zuylen verwierf dus de huizen Predikherenstraat nr. 32 en nr. 34 en was nu in staat om op deze plaats een toegangspartij aan te leggen waardoor de prachtige hoofdvleugel zichtbaar werd vanuit de Predikherenstraat. Van deze toegangspartij met hek in neo-Lodewijk-XVI-stijl is een prachtige ontwerp-tekening bewaard van de hand van Charles Hano (13). In 1938 werd deze toegangspartij spijtig genoeg gesloopt en werden op de erekoer huizen aangelegd waardoor de hoofdvleugel opnieuw aan het zicht werd onttrokken. Enkel het smeedijzeren hek van de hand van kunstsmid E. de Voocht is nog bewaard en bevindt zich nu in het Professor Sebrechtspark in de Beenhouwersstraat te Brugge.

Ook de gevels van de noordelijke en zuidelijke zijvleugels aan de Witte Leertouwersstraat werden door J.J. van Zuylen van Nyevelt in 1862 verbouwd.

(9) SAB, Bevolkingsregister 1830-1846, B4.

(10) Beveren-Waas, Rijksarchief, Registratie der domeinen, Brugge 1, Testament en staat van goed van Julien d'Hanins de Moerkerke.

(11) SAB, nr. 165: huwelijksakte (1845).

(12) SAB, Bevolkingsregister 1846-1866 en 1856-1866, B4.

(13) SAB, Bouwaanvraag nr. 143/1869.

13. Plan bouwaanvraag 1869. Origineel: Brugge, Stadsarchief, nr. 143/1869.

De oude elegante 18de-eeuwse gevel vertoonde een middenrisaliet van een verdieping dat geflankeerd werd door twee eenlaagsvleugels van elk drie traveeën. Links en rechts van dit middenrisaliet bevond zich telkens een inrijpoort. In 1862 liet van Zuylen van Nyevelt de rechterpoort verwijderen zodat de symmetrische opzet van de gevel verstoord werd (14).

In 1876 werd het hotel eigendom van Franciscus Ganshof. Deze François Ganshof werd in datzelfde jaar als bewoner vermeld in de bevolkingsregisters, samen met zijn vrouw Guillemine Birken en een zoon en dochter (15). In 1915 ging het hotel over in het bezit van zijn zoon Arthur Ganshof van der Meersch. De Ganshofs voerden geen ingrijpende verbouwingen door. Het was vooral de volgende eigenaar, Jean de Brouwer-Douxchamps, die opnieuw ingrijpende veranderingen zou doorvoeren.

Deze Jean de Brouwer kocht het hotel in 1919, maar in de bevolkingsregisters werd hij reeds voor de periode 1880-1890 als bewoner vermeld (16). Jean de Brouwer was hoofdaandeelhouder van de Société Centrale de Gaz et d'Electricité en in 1924 werd deze maatschappij officieel eigenaar van het hotel. De hoofdvleugel en de zijvleugels aan de Witte Leertouwersstraat vormden het woonhuis van de familie de Brouwer, terwijl de zijvleugel aan de Coupurehoek-Predikherenstraat afgescheiden werd van de rest en dienst deed als bureelruimte. Jean de Brouwer verbouwde in 1919 opnieuw de zijvleugels aan de Witte Leertouwersstraat. Hij liet de beide eenlaagsvleugels die het middenrisaliet van de hoofdvleugel flankeerden met een bouwlaag verhogen (17). Ze werden dus even hoog als het middenrisaliet, die de eindgevel van de hoofdvleugel vormde. De linkerkorfbogvormige poort bleef ongewijzigd, maar toch gaf de gevel door deze ingreep een zware en compacte indruk, die helemaal niet meer overeenstemde met de elegante en symmetrische opzet van deze gevel tijdens de 18de eeuw. Ook de zijvleugel aan de Coupure wordt in 1919 door de Brouwer aangepast. Het is de Brouwer die de huidige neorenaissancegeveltjes liet aanleggen en die dit gedeelte afscheidde van de hoofdvleugel (18).

(14) SAB, Bouwaanvraag nr. 23/1862.

(15) SAB, Bevolkingsregisters op naam 1860-1880, klapper 12, A2, p. 363.

(16) SAB, Bevolkingsregisters op naam, 1880-1890, klapper 16, D70, p. 25.

(17) SAB, Bouwaanvraag nr. 60/1919.

(18) SAB, Bouwaanvraag nr. 96/1919.

De meest ingrijpende en tevens verminkende wijziging onderging het Hotel d'Hanins de Moerkerke in 1938. Toen kwam het domein in het bezit van André De Prest-Versele, een geneesheer uit Brugge. Gedurende de loop van het jaar 1938 verdeelde De Prest het domein in verschillende kadastrale delen, die hij vervolgens afzonderlijk verkocht aan verschillende eigenaars. Ook de grote tuin werd in percelen verdeeld en aan verschillende eigenaars verkocht. Hetzelfde gold voor de erekoer. De 19de-eeuwse toegangspartij werd gesloopt en het grootste deel van de koer werd bebouwd zodat slechts een klein gedeelte overbleef. De hoofdvleugel werd in twee stukken verdeeld, zodat de twee laatste salons aan de kant van de Coupure een afzonderlijk woonhuis vormden. Hierbij werd gewoon een deur van de enfilade dichtgemetseld en ook de gang werd onderbroken door een scheidingsmuur. De overblijvende drie salons en de zuidelijke zijvleugel aan de Witte Leertou-

14. Hek aan de kant Predikherenstraat, oude toestand uit 1936. Origineel: Architect Degeyter, Waalsestraat 40, 8000 Brugge.

wersstraat vormden een afzonderlijk gedeelte. De zijvleugel aan de Coupure werd afzonderlijk verkocht en ging dienst doen als afzonderlijk woonhuis. Ook de noordelijke zijvleugel aan de Witte Leertouwersstraat werd als afzonderlijk woonhuis verkocht.

De zijvleugel aan de Coupure is heden nog steeds afgescheiden van de rest van het domein en is in het bezit van een afzonderlijke eigenaar. Sinds 1990 zijn de hoofdvleugel en de zijvleugels aan de Witte Leertouwersstraat in het bezit van de N.V. Terhorst en is de continuïteit in de hoofdvleugel weer enigszins hersteld. De situatie is echter verre van ideaal. Het gebouw staat nu grotendeels leeg en valt ten prooi aan een sluipend verval.

Het hotel is reeds sinds 1982 een beschermd monument, maar van een echte bescherming is nog steeds geen sprake. Het Hotel d'Hanins de Moerkerke is dus duidelijk een vergeten monument dat dringend aan restauratie toe is. Het complex is met zijn imposante hoofdvleugel en de indrukwekkende enfilade van vijf opeenvolgende salons uniek in Brugge. De 19de-eeuwse interieurs met hun waardevolle marmeren schouwen evoceren de smaak en de levensstijl van een vergaan tijdperk. De decoratieve 18de-eeuwse elementen herinneren ons aan een woelige tijd van (r)evolutie, elegantie en frivoliteit. De historische en artistieke waarde van dit complex is bijzonder groot. Gedurende de laatste jaren werden er steeds weer vruchteloze pogingen ondernomen om over te gaan tot een eventuele verkoop en restauratie van het complex. Hopelijk zullen in de toekomst alle betrokken partijen hun verantwoordelijkheid opnemen zodat het Hôtel d'Hanins de Moerkerke in volle glorie uit zijn as zal kunnen verrijzen.

Rebecca Müller
Jos Verdegemstraat 120
9040 Sint-Amandsberg (Gent)

De herbestemmingsproblematiek van kastelen en landhuizen

Kastelen en landhuizen behoren tot het *upper class* patrimonium dat, naast kerken, nog het meest beschikbaar is als getuige van hoe een bepaalde sociale laag in het verleden woonde. In tegenstelling tot kerken is het beheer en onderhoud van deze grootse complexen nog problematischer, want dergelijke gebouwen zijn meestal niet de eigendom van een (ondergeschikt) openbaar bestuur. De kosten voor onderhoud, restauratie en renovatie kunnen niet altijd gedeeltelijk gecompenseerd worden via subsidies. Deze *upper class* getuigen hebben dan ook te kampen met bijzondere beheersproblemen, eigen aan hun omvang.

1. Vanuit militaire (bij)rol tot prestigeobject

Vanuit een militair zekerheidsdenken ontwikkelde zich rond de donjon een woon- en administratief complex dat niet alleen een machtsymbool betekende, maar tevens een locatie die diende belegerd te worden door die tegenstander die ook het hele bestuursgebied rondom een kasteel wou controleren. De architecturale kwaliteiten van het kasteel volgden dan ook de evolutie van de belegeringstechnieken en de introductie van het kanon zorgde voor de meest ingrijpende verandering die men ooit had gezien. In de loop van de 15de eeuw probeerde men reeds een tussenweg te vinden door naast de gewone verdedigingselementen in de kasteelmuren op manshoogte geschutsgaten te voorzien waardoor een achterlader kon afgevuurd worden. Tegelijkertijd werd het kasteeltype evenwel verder ontdaan van zijn militaire functie en kon het gebruik van de oude verdedigingselementen meer teruggebracht worden op de bevestiging van de standsverschillen dan dat ze nog een duidelijk militaire functie dienden te vervullen. De opkomst van het citadeltype, met lage kazematten en aardewerken waarachter infanterie en artillerie zich konden verschansen, betekende dat het kasteel een volledig civiele bestemming kreeg. Alle herinneringen aan vroeger waren decoratief bedoeld en werden bij de huizen van plaisantie meestal volledig achterwege gelaten. Diverse kastelen behielden wel hun afscheidingsmuur, maar het kasteel werd verder verfraaid en aangepast aan de nieuwe bewoningsmodes met de noodzaak voor het bezitten van salons en mooi aangelegde tuinen. Rijke burgers konden eventueel hun landhuis ook voorzien van kasteelornamenten, waarbij de wens om opgenomen te worden in het sociale netwerk van de adel doorslaggevend zal geweest zijn om via de architectuur de economische verworvenheden ook socio-politiek te willen vertalen (1).

2. De nivelleringsidee van de Franse Revolutie

De realisatie van de ideeën van de Verlichting en de Encyclopedisten na 1789 betekende niet alleen een liquidatie van de politieke, economische en fiscale voordelen van de adel en de clerus als stand, maar tevens de invoering van een nieuw belastingstelsel, waarbij de erfenisbelasting nu niet alleen meer voor de burgers gold, maar ook de bezittingen van de adellijke families trof. De gelijkheidsidee van de Franse Revolutie zorgde er zodoende voor dat bij de

(1) Een illustratieve studie die focust op die stijlveranderingen en hun oorzaken is bijvoorbeeld M.W. Thompson, *The Decline of the Castle* (Cambridge, 1987); een korte inleiding op de veranderingen, met nadruk op de stijlevolutie, in het kasteelbeeld kan men ook vinden in J. Van Remoortere, *Ippa's Kastelengids voor België* (Tielt, 1988) p. 18-37. Het belangrijkste tijdschrift dat zich met het kasteel inlaat is zeker *De Woonstede door de eeuwen heen*, dat sinds 1969 per kwartaal verschijnt en bijdragen uit de Benelux bundelt, cf. Th. Coomans, *De Woonstede door de eeuwen heen. Indexen van nummers 1 tot 100* (Laarne, 1994). Een echt verzamelwerk is de reeks samengesteld door P. Arren, *Van kasteel naar kasteel* (Kapellen, 1985-), een uitgave van de Kulturele Kring Hobonia - Hoogboom, en waarbij reeds zeven delen werden uitgegeven.

(2) De in 1895 opgerichte National Trust heeft als lichtend voorbeeld in de wereld, en vooral dan in het Britse Commonwealth, gediend om gelijkaardige verenigingen op te richten. De in 1994 opgerichte Stichting Vlaams Erfgoed kan zich op vlak van inspiratie wel beroepen op de Britse National Trust, maar kan zich niet als een Vlaamse tegenhanger laten gelden en dit wegens een, niet onbelangrijk, verschil. De National Trust werkt met overheidssubsidies voor wat de restauratie van zijn patrimonium aangaat, maar alle andere kosten dienen via vrijwilligerswerk, lidgelden en eigen merchandising te worden verzameld. De Stichting Vlaams Erfgoed daarentegen beschikt immers over een basisdotatie van de Vlaamse Gemeenschap waarmee zij haar personeel en basiswerking kan betalen. Doorgetrokken is zij dan ook eerder te vergelijken met English Heritage.

(3) Cf. de (nu uiteraard onvolledige) lijst van beschermde monumenten in M. Goossens & S. Vlaeminck, *Monumenten en Landschapszorg. Beschermde Vlaanderen* (Zaventem, 1992).

(4) J. van Cleven, "Tekens aan de wand: sporen van zeven eeuwen historisch interieur in Vlaanderen", *Vlaanderen*, 38/4 (1989) p. 234-241.

(5) P. Swimberghe, "Interieurs bewonderen in de 'containers'?", *Vlaanderen*, 38/4 (1989) p. 276-278, met o.a. het Oosterlingenhuis te Brugge als voorbeeld.

(6) Recent onderzoek rond o.a. behangpapier is bemoedigend voor wat nog kan teruggevonden worden; G. Wisse, *Stemmen uit het behang. Vier eeuwen geschiedenis van het behangselpapier* (Brussel, 1997).

(7) Cf. P. Devos, *Het kasteel van Laarne* (Gent, 1995). Belangrijk zijn o.a. de muurschilderingen in de slotkapel. Voor de toekomst staat de heraanleg van de Franse tuin bij het poortgebouw op het programma.

(8) W. D'Hoore, *Het Egmont-Arenbergpaleis te Brussel* (Tielt, 1991).

(9) M. Van den Cloot, *Domein de Renesse herleeft. 10 jaar v.z.w. Domein de Renesse* (Malle, s.a.).

overdracht de volgende generatie eerst de schatkist mocht spijzen eer ze zich van rechtswege als erfgenaam kon installeren. In de loop van de 19de eeuw gaf dit voor de meeste kasteelbezitters nog geen problemen, aangezien de inkomsten uit het grootgrondbezit nog ruim voldoende waren om zowel volgens stand te leven, in het kasteel op het platteland en een hotel in de stad, op vakantie te gaan naar de mondaine kuuroorden als om eventueel nog andere hobby's uit te oefenen. Pas in de loop van de 20ste eeuw werd deze erfenisbelasting, gekoppeld aan minder inkomen uit de traditionele grondinkomsten, erfenisverspreiding van het patrimonium en de hogere beheerskosten vele kastelen fataal. Overname door de Staat, andere besturen of industriëlen of horeca zouden het monumentaal voortbestaan dienen te kunnen garanderen, aldus de veronderstelde hoop, aangezien er geen National Trust in Vlaanderen bestaat die dit soort patrimonium kan beheren (2).

3. Bescherming

Tijdens de laatste twintig jaar werden in Vlaanderen een redelijk aantal kastelen als monument beschermd (3). Bij het probleem van de algemene bescherming stelt zich niet alleen de restauratie van de stenen, maar zeer dikwijls ook dat van het kunsthistorisch bijzonder interessant interieur (4). Spijtig genoeg worden er nog teveel interieurgegevens weggenomen voor de feitelijke restauratiewerken uitgevoerd zullen worden (5), terwijl ook de studie van de diverse interieurelementen lang een randdiscipline in het bouwhistorisch onderzoek uitmaakte (6). De uiteindelijke bestemming is belangrijk voor wat uiteindelijk al dan niet zal bewaard worden, evenals de interesse of vrees voor wat de restauratie van een interessant stuk interieur (financieel) allemaal met zich zal meebrengen.

4. Hergebruik

Sommige kastelen werden museaal herbestemd, zoals het kasteel van Laarne, dat eigendom is van de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België, dat een deel van de zilvercollectie Claude d'Allemagne herbergt en een grondige restauratie te beurt viel (7). Grotere entiteiten, zoals het Egmont-Arenbergpaleis aan de Kleine Zavel te Brussel, dat in 1918 eigendom werd van de stad Brussel en aan verschillende organisaties verhuurd werd (8), hebben een problematischer beheer. Sinds 1964 is dit hele complex eigendom van de Belgische staat, met vooral het Ministerie van Buitenlandse Zaken als hoofdgebruiker.

Particulier initiatief dat zich over een kasteel, met al dan niet bijhorend domein, ontfermt, heeft het zeker niet gemakkelijk. De vastgoedmakelaar, meestal met verkavelingsdromen is, naast de financiële wensen van de verkopers, meestal de eerste hindernis die het enthousiasme onmiddellijk kan doen temperen. De beheersvorm, de restauratie- en renovatiewerken, de good-will van het gemeentebestuur, de hergebruiksmogelijkheden en de financiering, instapmogelijkheden in diverse projecten voor (alternatieve) werkgelegenheid, zijn, naast de gewone werkingskeuzes die dienen gemaakt te worden, de verdere elementen die jarenlang ondergaan dienen te kunnen worden wil men tot een volledige realisatie van de gestelde doelstellingen komen. Binnen het kader van de v.z.w. Domein de Renesse hebben heel wat werkende leden van de Heemkundige Kring van Malle de weg gevonden naar de actieve inzet ten bate van de heropstanding van een monument en zijn omgeving: het kasteel de Renesse, de bijgebouwen (van koetshuis naar restaurant en heemmuseum) en het park (9). Initiatief, goede contacten en veel werklust en ijver hebben niet alleen voor een socio-cultureel lichtpunt gezorgd, maar tevens daardoor ook voor een maatschappelijk draagvlak, een reservoir voor verdere financiële onderbouw van de nieuwe werkingsopties en de uitbouw van de reeds bestaande initiatieven.

5. Wederopstanding ?

Niet alle monumenten hebben het geluk dat een met geschiedenis door-drongen groep zich geroepen voelt om een nieuw perspectief te openen. De hiervoor reeds geschetste problemen maken dat sommige verenigingen zich wel als intellectuele reddingspromotor opwerpen, maar alle andere elementen noodgedwongen aan anderen dienen over te laten. Die sensibilisering, zoals in het geval van het kasteeldomein van Eizeringen door de Andreas Masiuskring, geeft dan wel goed studiemateriaal (10), al dan niet tot het geheel een buitenlandse eigenaar krijgt of ten prooi valt aan de financiële dromen van een vastgoedmakelaar.

1. Zicht op de funderingen van de toegangsbrug tot het neerhof van Diepensteyn, met daarachter nog een zicht op de nu verdwenen gebouwen van de vroegere landbouwuitbating (Foto: H. van Royen, augustus 1994)

Vanuit een beperkt restant kan ook gekeken worden of men een reconstructie kan uitvoeren. Te Schilde wensten enkele geïnteresseerden op de funderingen van het enkele tientallen jaren geleden ontmantelde kasteel De Werve de Schilde een nieuw kasteel te laten bouwen met de bedoeling om daarin een internationaal ontmoetings- en studiecentrum te kunnen herbergen (11). De financiële implicaties maakten dat het idee momenteel niet verder gekomen is dan een HAIR-afstudeerproject voor architecten. Een schoolvoorbeeld van geslaagde heropbouw geldt nu zeker het kasteel Diepensteyn te Steenhuffel, waar nog enkel de zwaar verbouwde donjon en kasteel aanwezig waren van een heel bijzondere site op de grens van het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. Door toedoen van de brouwerij Palm werden de nog bestaande gebouwen gerenoveerd en gerestaureerd en werd beslist om de afgebroken gebouwen herop te bouwen. Hiervoor dienden recente boerderijbouwswels afgebroken en archeologische opgravingen uitgevoerd te worden op een neerhof dat ooit gedeeltelijk opgehoogd is geworden met huishoudelijk stortafval. Hierbij werd zowel gewerkt met iconografisch materieel, nl. de voorstellingen van Le Roy en Jan van Acoleyen uit de periode 1690-99, als met de resultaten van de archeologische noodopgravingen (12). Die zijn zeker meer dan interessant te noemen op vlak van de typologische evolutie die deze waterburcht heeft doorgemaakt. De teruggevonden funderingen zorgden tevens voor de bijsturing van de op basis van het iconografisch materieel opgemaakte plannen. Na optekening werden de meeste funderingen gebruikt als basis voor de heropbouw, zoals van de huidige stoeterij en de brug tussen kasteel en neerhof. De commerciële doelstellingen van de brouwerij Palm maakten dat een kasteelsite grotendeels van de fundamenten af werd heropgebouwd, onmiddellijk geschikt gemaakt voor de voorziene doelstellingen, ter meerdere eer en glorie van het Brabantse trekpaard, Palm en *last but not least* Diepensteyn.

6. Verderzetting

Monumentenzorg is voornamelijk gelukkig geen gesloten boek. Het functioneel herbestemmen van een stuk patrimonium, al dan niet als *upper class* erfgoed te bestempelen, blijft een permanente uitdaging die van alle geïnteresseerde medespelers veel vergt: geduld, inzet, administratief en financieel inzicht, praktische ideeën op alle vlakken (sensibiliserings-, fondsenwervings- en alle algemene socio-culturele activiteiten & ruimtegebruik), restauratiebegeleiding en bovenal

(10) P. Borremans, *Het kasteeldomein van Eizeringen* (Lennik, 1996)

(11) L. Verpoest, 'Het negentiende-eeuws kasteel van Schilde van architect Henri Parent', in *25 jaar Heemkundige Kring Scilla* (Schilder, 1992) p. 23-30.

(12) F. Vranckaert, "Diepensteyn. Langs Vlaamse wegen", *Geschied- en heemkundige kring van Londerzeel*, 2-3 (1993) p. 36-38; "Funderingen neerhof Diepensteyn 1699 opgegraven", *Idem*, 4 (1994) p. 142-148; "Diepensteyn, een echte waterburcht", *Idem*, 3 (1995) p. 94-98; "Diepensteyn uit de steigers", *Idem*, 4 (1995) p. 139-148.

een optimistisch humeur.

Hier kan tevens aandacht besteed worden aan de museale bestemming van het kasteel en landhuis als al dan niet gedeeltelijk bewoond erfstuk dat ons inlicht over de evolutie van deze woonstijl en het dagelijkse leven van de *upper class* én hun dienstpersoneel, en dat zich de laatste jaren weer in een groeiende belangstelling kan verheugen (13), ook in Vlaanderen. Goede voorbeelden zijn hier helaas te weinig talrijk.

(13) Cf. P. Mandler, "Nationalising the country house", in M. Hunter (ed), *Preserving the Past. The Rise of Heritage in Modern Britain* (Stroud, 1996) p. 99-114. Deze interesse van het grote publiek in het bekijken van dergelijke gebouwen valt goed af te leiden uit de bezoekscijfers van de kasteelsites van de Britse National Trust en het groeiend succes van de door haar overheidspendant, English Heritage, nu ook opengestelde landgoederen. Ook in Vlaanderen lijkt de Stichting Vlaams Erfgoed te willen scoren met dit soort erfgoed, zoals in het kasteel van Horst (Holsbeek), terwijl anderen, zoals te Beervelde, het op eigen initiatief ontwikkelde aanbod verderzetten. Ook sociale literatuur rond het kasteel, zoals het welbekende (12 drukken!) *Madame est servie* van Diane De Keyzer (Leuven, 1995-1997), duiden op die interesse.

(14) Cf. P. Cunningham, *Change of Use. The conversion of old buildings* (London, 1988); D. Pearce, *Conservation today* (London, 1989) & W.C. Shopsis, *Restoring old buildings for contemporary uses* (New York, 1989).

3. Zicht op de restauratie van het beschermd kasteel van Diepensteyn (Foto: H. van Royen, augustus 1994)

Ondanks de vele buitenlandse voorbeeldstudies over de mogelijkheden van hergebruik en herbesteding van het gebouwde patrimonium (14) dienen we immers vast te stellen dat een gedegen aanbod- en behoeftenanalyse nog steeds achterwege blijft. Een dergelijk onderzoek zou voor heel wat "problematisch" bouwkundig erfgoed de ideale oplossing kunnen aanreiken, waardoor zowel esthetisch, financieel, stedenbouwkundig als op vlak van verdere ondersteuning van de renovatiesector, met de jobcreatie voor specifieke oude technieken, een batig saldo kan bekomen worden. Maatschappelijk nut en relevantie, socio-culturele mogelijkheden, cultuurtoeristische troeven en ecologisch omgaan met grondstoffen en ruimte zijn dan maar enkele zaken die op dat saldo kunnen ingevuld worden. Deze opmerking geldt natuurlijk het gehele bouwkundig patrimonium, maar zou zeer positief kunnen uitvallen voor de landhuizen uit de laatste vier eeuwen. We kunnen alleen hopen dat na de voltooiing van de inventaris *Bouwen door de eeuwen* het beleid deze analyse wil laten uitvoeren en er positief gebruik van zal weten te maken.

Harry van Royen
Vooruitgangstraat 39
9220 Hamme

TUSSEN MOMENT EN MONUMENT VOOR DE EEUWIGHEID GIETIJZEREN GRAFKRUISEN IN VLAAMS-BRABANT

D. Vanpée

Studiewerk rond gietijzeren grafkruisen is binnen Vlaanderen eerder uitzonderlijk geweest, dit in tegenstelling tot Wallonië, waar reeds een algemene inventaris werd opgemaakt. Hieruit bleek dat er zich heel wat mooie exemplaren onder deze grafkruisen bevinden.

Gietijzeren grafkruisen zijn wel niet de meest opwekkende relictten uit vroegere tijden. Gezien de beperkte gebruikperiode, grosso modo tussen 1870 en 1914, met hergebruik tot rond 1960, gaat het hier toch om een bijzonder stuk erfgoed, niet alleen op volkskundig, sociaal of industrieel-archeologisch vlak, maar ook op vlak van funeraire grafkunst voor de sociaal minder bedeelenden.

Behoud en studiewerk zijn dan ook verder aangewezen. In de brochure "Tussen moment en monument voor de eeuwigheid. Gietijzeren grafkruisen in Vlaams-Brabant" krijgt men een inleidingskader aangeboden rond de symboliek van het kruis, gietijzer, het onderzoek rond gietijzeren grafkruisen en een rondgang langsheen de diverse types die we in Vlaams-Brabant kunnen terugvinden. Het leuke hierbij is dat dit eerste onderzoek reeds enkele nieuwe types heeft opgeleverd.

Deze brochure wil ook een stimulans zijn voor gelijkaardig onderzoek in andere provincies. Vooral in de provincies Limburg en Antwerpen staan er nog diverse gietijzeren grafkruisen op ontdekking te wachten, waarbij we zeker de behandelde Zelemse gieterij Cruls dienen te vermelden als Limburgse producent van o.a. grafkruisen.

De brochure telt in totaal 48 blz. en is rijkelijk geïllustreerd. Men kan ze bekomen mits storting van 350 Bf (incl. portkosten) op reknr. 000-0495981-20.

Dit project kwam tot stand met de medewerking van de Provincie Vlaams-Brabant.

De themanummers van *Ons Heem*

In de loop van de voorbije jaargangen van *Ons Heem* verschenen er naast de gewone nummers regelmatig themanummers. Vooral in deze nummers kan men een interessant aanbod van heemkundige bijdragen vinden die als leidraad kunnen dienen voor verder lokaal en regionaal onderzoek.

Hierbij volgt een lijst van de nog beschikbare themanummers die zeker in elke bibliotheek thuishoren:

jg. 15, 1961, nr. 5-6, thema: tegelnummer	jg. 44, 1990, nr. 5, thema: rechtshistorisch patrimonium
jg. 23, 1969, nr. 3, thema: Brueghelnummer	
jg. 25, 1971, nr. 4, thema: iets over boerderijen	jg. 45, 1991, nr. 2-3, thema: meidagen 1940, WO II in Vlaanderen
jg. 26, 1972, nr. 6, thema: herbergen	
jg. 27, 1973, nr. 6, thema: abdijen en landbouw	jg. 45, 1991, nr. 4-5, thema: kaarsen
jg. 29, 1975, nr. 2-3, thema: ijzeren afsluitingen	jg. 46, 1992, nr. 2, thema: openbaar vervoer in Vlaanderen
jg. 30, 1976, nr. 2-3, thema: heemtaal	
jg. 31, 1977, nr. 3-4, thema: schuttersgilden	jg. 47, 1993, nr. 2, thema: uurwerken en uurwerkmakers
jg. 31, 1977, nr. 5-6, thema: snoepgoed	
jg. 32, 1978, nr. 6, thema: wijnkultuur	jg. 47, 1993, nr. 4, thema: melkverwerking en melkerijen
jg. 34, 1980, nr. 1-2, thema: het kind	
jg. 35, 1981, nr. 2, thema: bijenteelt	jg. 48, 1994, nr. 2, thema: schuttersgilden
jg. 39, 1985, nr. 3, thema: volksdevotie	jg. 48, 1994, nr. 3, thema: leven in en rond de mijn
jg. 40, 1986, nr. 3-4, thema: neogotiek in Vlaanderen	jg. 49, 1995, nr. 3-4, thema: olieslagmolens
jg. 41, 1987, nr. 2-3, thema: volksgeneeskunde	jg. 50, 1996, nr. 1, thema: aspecten van Brabant
jg. 41, 1987, nr. 5, thema: landbouw in Haspengouw	jg. 50, 1996, nr. 2, thema: volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken
jg. 41, 1987, nr. 6, thema: charivari en volksgerichten	jg. 50, 1996, nr. 3, thema: drinkwatervoorziening door de eeuwen heen
jg. 42, 1988, nr. 2, thema: postverkeer	jg. 51, 1997, nr. 1-2, thema: huldeboek Jan Gerits
jg. 43, 1989, nr. 2, thema: roepstenen en kerkpuien	jg. 51, 1997, nr. 3, thema: herbergleven in Vlaanderen (II)
jg. 43, 1989, nr. 4-5, thema: jacht en stroperij	

Elk themanummer kost 200 BEF, behalve dat rond olieslagmolens en volksbedevaarten, wat 250 BEF per nummer kost, en het Huldeboek Jan Gerits, dat 300 BEF per nummer kost. Andere, gewone, nummers (tot 1991) kunnen tegen 50 BEF per exemplaar aangekocht worden. Voor bestellingen van meer dan vier jaargangen gelden speciale verkoopsvoorwaarden. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het Verbondssecretariaat, Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel, tel. (03)658 90 34, fax (03)685 59 30

